

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ ԻՐԱՎԱՊԱՇՏՊԱՆ
ԿԵՆՏՐՈՆ ՀԿ
ARMENIAN CONSTITUTIONAL RIGHT-PROTECTIVE
CENTRE NGO

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԵՐԿՐՈՐԴ
ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹՅԱՆ
Հ Ա Յ Ե Յ Ա Կ Ա Ր Գ

Վաճառք - 2020

EASTERN PARTNERSHIP
Civil Society Forum

Funded by
the European Union

ՀՏԴ 342.4

ԳՄԴ 67.400.1

Մ 283

Հեղինակ-փորձագետ
Ձևավորումը՝
Նկարը՝

*Գևորգ Գազիկի Մանուկյան
Նաիրա Սարգսի Ավետիքյանի
Հունան Սարգսի Կիրակոսյանի*

Մանուկյան Գ. Գ.

Մ 283 Հայաստանի Հանրապետության երկրորդ

Սահմանադրության հայեցակարգ

Գ. Գ. Մանուկյան.- Վանաձոր: ՀՄԻԿ ՀԿ, 2020.-87 էջ:

Մշակվել է՝ Հայկական սահմանադրական իրավապաշտպան կենտրոն (ՀՄԻԿ) ՀԿ նախագահ, իրավունքի փորձագետ Գևորգ Մանուկյանի կողմից ՔՀՖ Հայաստանի ազգային պլատֆորմի քարտուղարության «Աջակցություն ՀԱՊ աշխատանքային խմբերի գործողություններին» ծրագրի շրջանակում, Եվրոպական միության աջակցությամբ: Հայեցակարգի բովանդակությունը բացառապես հեղինակի կարծիքն է և կարող է չարտացոլել Եվրոպական միության տեսակետը:

The Conception of the Second Constitution of Armenia contributes to the governing reform of the management system of Armenia by developing the second constitution that provides a real devision of management functions, an independent judiciary, Rule of Law and an effective system for human rights protection.

Դ 67.400.1

ISBN 978-9939-1-1166-7

© «Հայկական սահմանադրական իրավապաշտպան կենտրոն»
(ՀՄԻԿ) ՀԿ, 2020

Armenian Constitutional Right-Protective Centre (ACRPC) NGO

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Հապավումներ	4
Խոսք երախտիքի	6
ԳԼՈՒԽ 1. ՆԱԽԱԲԱՆ	9
ԳԼՈՒԽ 2. ՀԱՄԱՌՈՏ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱԿՆԱՐԿ	11
ԳԼՈՒԽ 3. Հ Հ ՆՈՐ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ԱՆՀՐԱԺԵՇՏՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ	14
ԳԼՈՒԽ 4. ՀՀ ՆՈՐ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՅԵՑԱԿԱՐԳԱՅԻՆ ՀԻՄՆԱԴՐՈՒՅԹՆԵՐԸ	20
4. 1. ՀՈԳԵՎՈՐ ՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ԱՐԺԵՀԱՄԱԿԱՐԳԸ.....	21
4. 2. ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ.....	28
4. 2. 1. Եզրույթի բովանդակության պատմական զարգացումը	28
4. 2. 2. Եզրույթի ժամանակակից ընկալումը.....	31
4. 3. ՆՈՐ ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԴԱՇԻՆՔ	35
4. 4. ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ԳՈՐԾԱՌՈՒՅԹՆԵՐԻ ՏԱՐԱՆՋԱՏՈՒՄԸ	40
4. 4. 1. Պատմական համառոտ ակնարկ	40
4. 4. 2. Բարի կամքի առեղծվածը Հայաստանում	42
4. 4. 3. Իշխանության տարանջատման տեսության հիմնադրությունները	45
4. 5. ՄԱՐԴՈՒ ԻՐԱՎՈՒՆՔՆԵՐԻ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ	52
4. 5. 1. Մարդու իրավունքների էությունը և հատկանիշները.....	52
4. 5. 2. Մարդու իրավունքների գործնական պաշտպանության հիմնախնդիրները	55
4. 6. ԸՆԴԵՐՔԸ ԵՎ ԲՆԱԿԱՆ ՊԱՇԱՐՆԵՐԸ.....	58
ԳԼՈՒԽ 5. ԱՌԱՋԱՐԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ	61
SUMMARY of Conception of the Second Constitution of the Republic of Armenia.....	69
Օգտագործված գրականություն.....	86

ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐ

ԱԱԾ	Ազգային անվտանգության ծառայություն
ԱԺ	Ազգային ժողով
ԱԼԳ ՔՀՖ ՀԱՊ	Արևելյան գործընկերության քաղաքացիական հասարակության ֆորումի Հայաստանի ազգային պլատֆորմ
ԱՄՆ	Ամերիկայի միացյալ նահանգներ
ԳԱԱ	Գիտությունների ազգային ակադեմիա
ԳԶՕ	Գենետիկորեն ձևափոխված օրգանիզմ
ՊԲՎԱ	Պետական բյուջեից վարձատրվող անձիք
ՊԲՊԿ	Պետական բյուջեով պահվող կառույցներ
ԵԽ	Եվրոպայի խորհուրդ
ԼՂՀ	Լեռնային Ղարաբաղի (Արցախի) Հանրապետություն
ԾԻԳ	Ծրագրերի իրականացման գրասենյակ
ԿԳՄՍ	Կրթության, գիտության, մշակույթի և սպորտի նախարարություն
ՀԱՍԵ	Հայաստանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցի
ՀՀ	Հայաստանի Հանրապետություն
ՀՀՇ	Հայոց համազգային շարժում
ՀՄԻԿ	Հայկական սահմանադրական իրավապաշտպան կենտրոն
ՄԻԽՄԴ	Մարդու իրավունքների և խաղաղության միջազգային դպրոց
ՄԻՀԴ	Մարդու իրավունքների հայկական դպրոց
ՊՈԱԿ	Պետական ոչ առևտրային

	կազմակերպություն
ՄԴ	Սահմանադրական դատարան
ՏԻՄ	Տեղական ինքնակառավարման մարմին
ՔՀԿ	Քաղաքացիական հասարակության կազմակերպություն

Սույն Հայեցակարգի հիմնադրույթները տարբեր ձևաչափերով մշակվել, քննարկվել ու վերամշակվել են անցած ավելի քան երկու տասնամյակների ընթացքում *Հայկական սահմանադրական իրավապաշտպան կենտրոնի (ՀՄԻԿ) www.acrpc.am Մարդու իրավունքների և խաղաղության միջազգային դպրոցի (ՄԻԽՄԴ) http://acrpc.am/index.php?action=pages&parent_id=2&id=12* խորացված դասընթացների, տասնյակ համաժողովների, սեմինարների, կյոթ սեղանների ընթացքում, որոնց մասնակցել են հարյուրավոր գիտնականներ, փորձագետներ, ՔՀԿ ակտիվիստներ, մանկավարժներ, Մարդու իրավունքներ դասավանդող ուսուցիչներ հանրապետության բոլոր մարզերից և արտերկրից : Զգալի է եղել «Վասն արդարության» <http://vasnardaroutean.am/> իրավական գիտամեթոդական հանդեսի դերը: Հրատարակվել են մարդու իրավունքների և մարդու իրավունքների և խաղաղության կրթության, սահմանադրության և սահմանադրականության թեմաներով դասագիրք, մենագրություն, զեկույցներ, մեթոդական ուղեցույցներ, կատարվել են թարգմանություններ, մշակվել են ուսումնական ծրագրեր, հրատարակվել են փորձի փոխանակման համաժողովների նյութերի ժողովածուներ: Հետևաբար, սույն Հայցակարգը պետք է համարել ոչ թե մեկ փորձագետի, այլ մասնագիտական մեծ թիմի ավելի քան երկու տասնամյակների քրտնաջան աշխատանքի արդյունք:

Այդ ծավալուն աշխատանքի հիման վրա և կառավարման համակարգում հիմնարար լուծումների

մտահոգությամբ է, որ որոշ հարցերում մեզ թույլ ենք տվել դուրս ելնել ոլորտում ընդունված մոտեցումների շրջանակներից: Ավելին, համարձակվում ենք ենթադրել, որ Հայեցակարգի որոշ առաջարկներ (եջ՝ 61 - 68) կարող են օգտակար լինել նաև այլ երկրների կառավարման համակարգերի բարելավման համար:

Մեր երախտագիտությունն ենք հայտնում Եվրոպական միությանը, Արևելյան գործընկերության քաղաքացիական հասարակության ֆորումի Հայաստանի ազգային պլասֆորմի քարտուղարությանը և գործադիր տնօրեն Հերիքնազ Հարությունյանին՝ տրամադրած փոքրիկ, սակայն նշանակությամբ՝ խոշոր դրամաշնորհի և ծրագրի իրականացման ընթացքում ցույց տված աջակցության համար:

Շնորհակալություն ենք հայտնում ՀՄԻԿ նախագահության բոլոր անդամներին և մասնավորապես՝ ՀՄԻԿ փոխնախագահ, փաստաբան Արայիկ Պապիկյանին, նախագահության անդամներ Հակոբ Հակոբյանին և Աշոտ Հակոբյանին, կազմակերպված երկու կլոր – սեղան քննարկումների բոլոր մասնակիցներին, ովքեր ժամանակ են տրամադրել հայեցակարգի արդյունավետ քննարկումների, վերլուծությունների համար: Առանձնահատուկ շնորհակալություն ենք հայտնում կառավարման փորձագետ Սամվել Գրիգորյանին, իրավապաշտպան Խաչատուր Մարոգյանին, Էկոլոգ Տիրան Սահակյանին և հասարակական-քաղաքական ակտիվիստ Տիգրան Գրիգորյանին (ով այդ օրերին գորակոչվեց ռազմաճակատ՝ պաշտպանելու Հայրենիքը) արժեքավոր խորհուրդների, առաջարկների համար:

Հայեցակարգը ՀՀ Կառավարության և ՀՀ Մահմանադրական քարեփոխումների մասնագիտական հանձնաժողովի կողմից ուշադրության արժանանալու դեպքում, մեր աշխատանքային թիմը պատրաստ է ձեռնամուխ լինել Հայեցակարգի հիման վրա ՀՀ նոր՝ երկրորդ սահմանադրության նախագծի մշակման աշխատանքին:

Գևորգ Մանուկյան
ՀՄԻԿ նախագահ

ԳԼՈՒԽ 1. ՆԱԽԱԲԱՆ

«Ճանապարհ՝ դեպի սահմանադրականություն»
ծրագիրն ուղղված էր Հայաստանում կառավարման արդյունավետությանը, կառավարան գործառույթների իրական տարանջատմանը, դատական իշխանության անկախության և ժողովրդավարության ուղիով երկրի բնականոն զարգացմանը խոչընդոտող սահմանադրական դրույթների հիմնախնդրի լուծմանը:

1990թ. օգոստոսի 23-ին Հայաստանի Հանրապետության (ՀՀ) Անկախության Հռչակագրի ընդունումից հինգ տարի անց, 1995թ. հուլիսի 05-ին համաժողովրդական հանրաքվե անցկացվեց ՀՀ առաջին Սահմանադրության ընդունման համար: Հետագայում, 2005թ. նոյեմբերի 27-ի և 2015թ. դեկտեմբերի 06-ի հանրաքվեների միջոցով Սահմանադրության մեջ կատարվեցին մասնակի փոփոխություններ: Եվս մեկ անգամ երկրի հիմնական օրենքում փոփոխություն կատարվեց, առանց հանրաքվեի, Ազգային ժողովի (ԱԺ) կողմից, 2020թ. հունիսի 22-ին¹: Այդ փոփոխությունների արդյունքում, թեև կատարվել են որոշակի բարելավումներ², սակայն, վերը նշված սահմանադրական խոչընդոտները մնացել են անսասան: Այդ մասին վկայում են անկախության ժամանակաշրջանում անցկացված գրեթե բոլոր հանրաքվեների և համապետական ընտրությունների արդյունքների անթաքույց կեղծումները, իշխանական լծակների, բռնությունների կիրառումները, արդար դատաբնության սպասող հազարավոր, այդ

¹ Այս փոփոխությունը համակարգային բարեփոխում կատարելու նպատակ չի ունեցել:

² Օրինակ՝ Մարդու իրավունքների պաշտպանի ինստիտուտի ներդրումը, Սահմանադրական դատարանի դիմելու իրավունք ունեցող սուբյեկտների շրջանակի ընդլայնումը:

թվում՝ մի քանի տասնյակ հանրային հնչեղություն ունեցող, աղմկահարույց դատական գործերը: Այդ մասին վկայում են նաև՝ ցայժմ չբացահայտված 1999թ. հոկտեմբերի 27-ի ահաբեկչության կազմակերպիչների բացահայտման գործը³, ավելի քան երեք տասնյակ պետական ու քաղաքական բարձրաստիճան գործիչների սպանությունների, «ինքնասպանությունների» դեռևս չբացահայտված լինելը: Իսկ 2008թ. մարտի 01-ի գործի⁴ վերաքննությունը սկսվեց միայն 2018թ. գարնան հեղափոխությունից հետո և դատական ներկա համակարգի պայմաններում ընթանում է դանդաղ, շարունակաբար բախվելով տարատեսակ խոչընդոտների:

Սույն ծրագիրը նպատակ է ունեցել նպաստել Հայաստանի Հանրապետության կայուն զարգացման ճանապարհին առկա սահմանադրական խոչընդոտների վերացմանը՝ կառավարման գործառույթների իրական տարանջատում, անկախ դատական իշխանություն, իրավունքի տիրապետություն և մարդու իրավունքների պաշտպանության արդյունավետ համակարգ նախատեսող ՀՀ նոր սահմանադրության գիտականորեն հիմնավորված հայեցակարգի մշակման և ՀՀ Կառավարությանն ու ՀՀ Սահմանադրական բարեփոխումների մասնագիտական հանձնաժողովին ներկայացնելու միջոցով:

³ Այդ ահաբեկչությամբ ՀՀ Ազգային ժողովի դահլիճում գնդակահարվեցին երկրի վարչապետը, ԱԺ նախագահը, երկու փոխնախագահները և ԱԺ չորս պատգամավորներ:

⁴Այդ օրը՝ 2008թ. փետրվարի 19-ի ընտրությունների արդյունքների կեղծման դեմ բողոքող խաղաղ ցուցարարների նկատմամբ կիրառվեց հրազեն, որի արդյունքում սպանվեց տասը մարդ:

ԳԼՈՒԽ 2. ՀԱՄԱՌՈՏ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱԿՆԱՐԿ

Թեև Հայաստանը դարերով զրկված է եղել պետականությունից, սակայն հայ իրավական առաջավոր միտքը շարունակաբար զարգացել ու արգասավոր է եղել: Այդ մասին վկայում են նաև. Ուրարտու – Արարատյան թագավորության շրջանի սեպագիր արձանագրությունները, Սուրբ Թադեոս Առաքյալի, Սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչի, Աշտիշատի ժողովի կանոնները, Շահապիվանի դատաստանագիրքը, Աղվանից արքա Վաչագանի կանոնական սահմանադրությունը, Սուրբ Հովհան Իմաստասեր Օձնեցի կաթողիկոսի Կանոնագիրք Հայոցը, Դավիթ Ալավկա Որդու Կանոնական օրինադրությունը, Մխիթար Գոշի Դատաստանագիրքը, Սուրբ Ներսես Շնորհալի կաթողիկոսի «Թուղթ ընդհանրականը», Սմբատ Սպարապետի Դատաստանագիրքը, Շահամիր Շահամիրյանի «Որոգայթ Փառաց»-ը⁵, Աստրախանի Հայոց Դատաստանագիրքը, «Ռուսական կայսրության Հայ Գրիգորյան դավանանքի քրիստոնյաների հոգևոր ուժերի կառավարման մասին» Պոլոժենիեն, Օսմանյան կայսրության 1863թ. Հայոց ազգային սահմանադրությունը⁶:

⁵ Այն, որ Շահամիր Շահամիրյանն ինքն է «Որոգայթ փառաց»-ի իրական հեղինակը, և ոչ թե իր վաղամեռիկ որդին՝ Հակոբ Շահամիրյանը, հիմնավորված է բազմաթիվ փաստերով: Տես՝ «Որոգայթ փառաց», Երևան, «Հայաստան» 2002, էջ 22-23, 249: Տես նաև՝ «Հայ իրավական մտքի գանձարան», Ռուբեն Ավագյան, Երևան 2001, Գիրք 2, էջ 6:

⁶ Նշված բոլոր աղբյուրներն առաջին անգամ առավել ամբողջական հրատարակել է իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, Ազգային անվտանգության խնդիրների համահայկական ակադեմիայի ակադեմիկոս Ռուբեն Ավագյանն իր «Հայ իրավական մտքի գանձարան»

Այդ աղբյուրների մեծ մասը տարբեր ժամանակաշրջաններում բուն Հայաստանում և (կամ) սփյուռքահայ գաղութներում հիմնական օրենքի դերակատարում են ունեցել կամ նախատեսված են եղել ազգային, հանրային կյանքի հիմնական ոլորտներում համընդգրկուն իրավակարգավորումների համար: Օրինակ՝ Մխիթար Գոշի Դատաստանագիրքը որոշակի փոփոխություններից հետո 1519թ. մարտին հաստատվել է լեհ թագավոր Սիգիզմունդ Առաջինի (1506-1548) հրամանով, և կիրառվել Լեհաստանում՝ Անիից Լեհաստան արտագաղթած հայերի համար: Այդ փաստը, միաժամանակ, հիմք է տալիս պնդելու, որ Զաքարյանների շրջանի Հայաստանում նույնպես Գոշի Դատաստանագիրքը կիրառվել է: Հակառակ դեպքում, քիչ հավանական կլիներ, որ պարզապես ստեղծագործական աշխատանքը լեհ թագավորի կողմից կիրառության մեջ դրվեր իր երկրում: Կարելի է ենթադրել, որ լեհահայերը խնդրել են թագավորին, որ իրենց նախկին, առօրեական կանոնները թույլ տա կիրառել նաև Լեհաստանում և թագավորը ընդառաջել է: Իսկ դա նշանակում է, որ Վրաստանի և Հայաստանի ամիրսպասալար Զաքարե Զաքարյանը (1190 - 1212) թեև Հայաստանը չէր հռչակել անկախ պետություն և ինքն էլ չէր թագադրվել, սակայն իր խոստովանահոր՝ Մխիթար Գոշի կազմած Դատաստանագիրքը կիրառության մեջ է դրել իր ընդարձակ իշխանության սահմաններում: Այդ մասին վկայում է նաև դոկտոր, պրոֆեսոր Ռուբեն Ավագյանն իր «Самоуправление,

երկհատորյակում: «Հայ իրավական մտքի գանձարան», Ռուբեն Ավագյան, Երևան 2001-2002թթ.

судопроизводство и “Statut Juris Armenici” польских армян» հոդվածում⁷:

Խորհրդային Միության (որի կազմում է եղել Հայաստանը 1920-1990թթ.) գոյության 70 տարիների ընթացքում այդ երկիրն ընդունել է չորս սահմանադրություններ՝ 1918, 1924, 1936 և 1977թթ.: Խորհրդային Հայաստանի միութենական հանրապետությունում, համապատասխանաբար, ընդունվել են սահմանադրություններ 1922թ. փետրվարի 3-ին, (որը փոփոխվել ու լրացվել է 1925թ.), այնուհետև, նոր սահմանադրություններ են ընդունվել 1937թ. մարտի 23-ին և 1978թ. ապրիլի 14-ին: Դրանք, անխուսափելիորեն, կրում էին կոմունիստական քաղաքական գաղափարախոսության կնիքը և նույնիսկ սահմանադրորեն ամրագրված էր, որ այդ երկրի միակ՝ Կոմունիստական կուսակցությունը հանդիսանում է *«հասարակության ղեկավար և ուղղություն տվող ուժը»*⁸: Այդ բոլոր սահմանադրությունները լինելով միութենական սահմանադրությունից բխող, ածանցյալ փաստաթղթեր, ձևական բնույթ են կրել, քանի որ միութենական հանրապետությունն ինքնիշխանության որոշակի հատկանիշեր (իշխանության օրենսդիր, գործադիր և դատական մարմիններ, զինանշան, դրոշ, օրհներգ) ունենալով հանդերձ, իրականում, Խորհրդային Միության կազմում եղած մյուս միութենական հանրապետությունների նման, ընդամենը ինքնավարություն էր:

⁷ Վասն արդարության, իրավական գիտամեթոդական հանդես, 2017, թիվ 75/1, էջ 5-11

⁸ Հայկական Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետության Սահմանադրություն, Երևան 1984, հոդված 6:

ՀՀ նոր՝ երկրորդ սահմանադրության սույն Հայեցակարգը մշակված է ՀՀ Անկախության Հռչակագրի⁹, հայկական իրավական մտքի հարուստ գանձարանի, սահմանադրական իրավունքի ազգային և միջազգային աղբյուրների ուսումնասիրման հիման վրա:

ՀՀ երկրորդ Սահմանադրությունը որպես տեսլական ունենալով «համայն հայության իղձերի իրականացման և պատմական արդարության վերականգնման»¹⁰ Անկախության Հռչակագրի պատգամը, պետք է արտացոլի Հայաստանի Հանրապետության ներկա տարածաշրջանային, աշխարհագրական, ռազմաքաղաքական իրադրությունը, պայմանները, ինչպես նաև Հայ ժողովրդի պատմական Հայրենիքի մեծ մասի կորստի, Հայոց Մեծ Եղեռնի դասերը և արված հետևությունները:

ԳԼՈՒԽ 3. ՀՀ ՆՈՐ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ԱՆՀՐԱԺԵՇՏՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ

ՀՀ վարչապետի 2020թ. փետրվարի 12-ի որոշմամբ կազմավորվել է ՀՀ *Սահմանադրական բարեփոխումների մասնագիտական հանձնաժողով*, որի առաջ խնդիր է դրվել՝ մշակել ՀՀ սահմանադրական փոփոխությունների նախագիծ: Սակայն, առկա են ծանրակշիռ հիմնավորումներ հերթական սահմանադրական բարեփոխումների փոխարեն Հայաստանի Հանրապետությունում նոր՝ երկրորդ սահմանադրություն ընդունելու համար:

⁹ ՀՀ Անկախության Հռչակագրի 12-րդ հոդվածի համաձայն «Հռչակագիրը հիմք է ծառայում Հայաստանի Հանրապետության սահմանադրության մշակման» համար:

¹⁰ ՀՀ Անկախության Հռչակագրի նախաբան:

Երրորդ Հանրապետությունում 1995թ. Սահմանադրության ընդունումից հետո և՛ քաղաքական ուժերի, և՛ իրավագետների կողմից շարունակաբար բարձրացվել է նոր՝ պատշաճ բովանդակությամբ, գործունե ժողովրդավար համակարգերով օժտված և իրավական, օրինական գործընթացով ընդունված սահմանադրության անհրաժեշտության հարցը: Այդ անհրաժեշտությունը հիմնավորվել է բազմաթիվ գիտական հոդվածներով ու հանրային քննարկումների ընթացքում ներկայացված գրավոր և բանավոր փաստարկներով:

3.1. Հիմնական հիմնավորումն այն է, որ գործող՝ 1995թ. ՀՀ Սահմանադրությունը էական, հիմնասյունային արատներ ունի. իրավունքի տիրապետության¹¹ (Rule of Law) ապահովման, կառավարման գործառույթների իրական տարանջատման և դրա ճյուղերի փոխհարաբերությունների համակարգային, ներդաշնակ կառուցման, դատարանների իրական անկախության ապահովման, մարդու իրավունքների պաշտպանության համակարգի գիտականորեն հիմնավորվածության և միջազգայնորեն ընդունված չափանիշներին համապատասխանության առումով: Այդ ոլորտներում առկա խնդիրները և համապատասխանաբար առաջարկվող հայեցակարգային հիմնադրույթները ներկայացվում են Հայեցակարգի համապատասխան գլուխներում:

3.2. Երկրորդ հիմնավորումը «փառաց որոգայթների»¹² սպառնալիքն է: Ցանկացած նոր իշխանության սպառնում է

¹¹ Այս եզրույթի բովանդակությունը ներկայացված է Հայեցակարգի

4.2. գլխում, էջ 28:

¹² Շահամիր Շահամիրյանի «Գիրք, որ կոչի Որոգայթ փառաց»-ի (Երևան - 2002) խորախորհուրդ վերնագիրը, դրա աշխարհաբարի թարգմանիչ,

Ժողովրդավարական արժեքներից օտարվելու, իշխանական լծակների, «փառքերի» ու վայելքների գայթակղություններին «աննկատ», սահուն կերպով հանձնվելու վտանգը: Ժողովրդին ծառայելու հանձնառությամբ իշխանության եկած որևէ ուժ չի կարող արատավոր համակարգում երկար «գոյատևել»: Ժամանակի ընթացքում նորանշանակ պաշտոնյաները կարող են գայթակղվել ու խոտորվել¹³, իսկ նախկին քաղաքական ուժերի, հետագայում, իշխանության գալու դեպքում՝ հեշտությամբ կարող են վերականգնվել նախկին արատավոր բարքերն ու կոռուպցիոն ամբողջ համակարգը:

բանասիրական գիտությունների դոկտոր, Պողոս Խաչատրյանը գրքի «Խորագրում» (էջ՝ 248) մեկնում է հետևյալ կերպ: «Այն կյանքի է կոչվել «վասն կալանաւորելոյ ամենայն գործ անկարգութեան»: Նույն տեղում Խաչատրյանը ավելացնում է՝ «Որոգայթ փառաց»-ը պետք է ըմբռնել և որպէս փառասիրության կամ փառատենչության թակարդ, կամայական ու բռնակալ մարդկանց՝ ուրիշների վրա իշխելու ցանկությունները սանձահարող օրենսգիրք ու սահմանադրություն»:

¹³ 2018թ. գարնան հեղափոխությունից հետո, արդեն կան բարձրաստիճան պաշտոնյաների կողմից «խոտորվելու» դեպքեր. օրինակ՝ 2019թ. մարտին Առողջապահության փոխնախարար Արսեն Դավթյանին մեղադրանք առաջադրվեց խոշոր չափի կաշառք ստանալու համար: <https://www.azatutyun.am/a/29857139.html>, «Ազատություն» ռադիոկայան, 2019թ. ապրիլի 02:

ՀՀ ԿԳՄՄ փոխնախարար Գևորգ Լոռեցյանին մեղադրանք է առաջադրվել այն բանի համար, որ նա 2019թ. հունիսի 4-ից զբաղեցնելով տվյալ պաշտոնը, «Լուառ» և «Էլիտ Սպիրտ» առևտրային կազմակերպությունների սեփականատեր և գործադիր տնօրեն Հրաչիկ Քանանյանից պահանջել է 2 000 000 ՀՀ դրամ կաշառք՝ իր կողմից ընդհանուր հովանավորչության համար <https://armmlur.am/1035102/>:

Պետական վերահսկողական ծառայության նախկին պետ Դավիթ Սանասարյանին մեղադրանք է առաջադրվել պաշտոնեական լիազորությունները չարաշահելու համար:

3.3. Երրորդ հիմնավորումը սահմանադրության 1995թ. ընդունման և հետագայում՝ 2005 և 2015թթ. սահմանադրական բարեփոխումների հանրաքվեների արդյունքների կեղծիքի սև բիծն ու խարանձ է: Պետության հիմնական օրենքի կեղծիքով ընդունվելու իրողությունն անհանդուրժելի է: Ի վերջո, սահմանադրությունը պետության հիմնական օրենքն է, որը դրվում է Աստվածաշունչ մատյանի հետ կողք – կողքի՝ համարվելով այնպիսի սրբություն, որի վրա նույնպես, պաշտոնի ստանձնման արարողության ժամանակ երդվում է պետության բարձրագույն պաշտոնյան:

Կեղծիքների վերաբերյալ փաստերը բազմաթիվ են¹⁴: Այդ մասին անուղղակիորեն հայտարարեց նաև ՀՀ

¹⁴ ՀՄԻԿ դիտորդական առաքելության ընթացքում բացահայտվել են 1995թ. հուլիսի 05-ի հանրաքվեի արդյունքների կեղծման բազմաթիվ փաստեր, որոնք ներկայացվել են ՀՀ դատախազություն, սակայն վերջինիս կողմից ընթացք չեն տրվել: Տողերիս հեղինակը համակարգել է դիտորդական առաքելությունը հանրապետության մոտ հարյուր տեղամասերում, միաժամանակ, անձամբ դիտորդելով Վանաձոր քաղաքի կենտրոնում տեղակայված գորամասում, որտեղ քվեարկողների մոտ 95%-ը «ոչ» էր ասել սահմանադրության նախագծին:

2005թ. նոյեմբերի 27-ի սահմանադրական բարեփոխումների հանրաքվեի կեղծման վերաբերյալ կան ավելի քան 2000 դիտորդների հաղորդագրություններ, լրատվամիջոցների ընդարձակ դիտարկումներ: Տես նաև. <http://civilnet.am/2014/10/20/voices-tatul-hakobyan-constitutional-re/#.VW-8Ys-qqko>; <http://armlur.am/14502/>; <http://www.aravot.am/2005/12/07/322647/>

2015թ. սահմանադրական բարեփոխումների հանրաքվեի կեղծման վերաբերյալ, տես՝ «2015 թվականի հանրաքվեի չարաշահումների փաստագրում» վերնագրով «Իրավունքների պաշտպանություն առանց սահմանների» ՀԿ-ի Զեկույցը <https://www.aniarc.am/2015/10/08/transparency-international-report-constitutional-reforms/>, <http://prwb.am/wp-content/uploads/2017/02/%D4%B6%D5%A5%D5%AF%D5%B8%D6%82%D5%B5%D6%81-2015-%D4%B9%D5%8E%D4%B1%D4%BF%D4%B1%D5%86%D4%BB->

վարչապետ Նիկոլ Փաշինյանը Սահմանադրության օրվա կապակցությամբ 2020թ. հուլիսի 05-ին արտասանած իր ուղերձում. «Հայաստանի երրորդ Հանրապետության պատմության մեջ երեք անգամ պաշտոնապես արձանագրվել է, որ ժողովուրդը հանրաքվեով ընդունել է Սահմանադրություն, կամ սահմանադրական փոփոխություններ: Բայց այդ հանրաքվեներից ոչ մեկի արդյունքները վստահելի չեն համարվել հանրության կողմից: Հայաստանի քաղաքացիները իրենցը չեն համարել Սահմանադրություն ընդունելու կամ փոփոխելու որոշումը, իրենցը չեն համարել նաև այդ որոշումների արդյունքում ընդունված Սահմանադրությունը¹⁵»: Այնուհետև, վարչապետն ավելացնում է, որ ինքը եկել է այն «եզրակացության, որ *մեր երկրին հարկավոր է նոր սահմանադրություն*, որը քաղաքացիների կամքի վրա հենված, քաղաքացիների կամքից բխող պետական կարգ կհաստատի Հայաստանում¹⁶» (ընդգծումը մերն է՝ Գ.Մ.):

[%D5%80%D4%B1%D5%86%D5%90%D4%B1%D5%94%D5%8E%D4%B5%D4%BB-%D5%89%D4%B1%D5%90%D4%B1%D5%87%D4%B1%D5%80%D5%88%D5%92%D5%84%D5%86%D4%B5%D5%90%D4%BB-%D5%93%D4%B1%D5%8D%D5%8F%D4%B1%D4%B3%D5%90%D5%88%D5%92%D5%84.pdf](#)

¹⁵ «Հայկական ժամանակ» թերթ, 2020թ. հուլիսի 05

¹⁶ Նույն տեղում: Ակնհայտ է, որ վարչապետի սույն հայտարարությունը, ներկա պահին հակասության մեջ է իր 2020թ. փետրվարի 12-ի որոշմամբ հաստատված «Սահմանադրական բարեփոխումների մասնագիտական հանձնաժողովի աշխատակարգի» հետ, որի 8-րդ կետով հանձնաժողովի առաջ խնդիր է դրված մշակել «Սահմանադրության փոփոխությունների նախագիծ»: Ենթադրելի է, որ այս ընթացքում, պատկան ատյաններում պատրաստվում են վարչապետի հայտարարությունից բխող համապատասխան փոփոխություններ:

Եվ վերջապես, Սահմանադրության ընդունմանը և հետագա բարեփոխումներին նախորդած համաժողովրդական քննարկումները հիմնականում եղել են ձևական: Յուրաքանչյուր համապատասխան ժամանակաշրջանի իշխանության համար այդ «քննարկումները» ծառայել են որպես ժողովրդավարության տպավորություն ստեղծելու միջոց, շղարշ: Ամենախոսուն օրինակը 1995թ. հուլիսի 05-ի հանրաքվեին նախորդած և մոտ երկու տարի շարունակված «քննարկումներն» էին¹⁷: Անհավատալի իրողություն է, որ այդ «քննարկումների» արդյունքում իշխանության հրամցրած նախագծում ոչ մի հոդված, ոչ մի բառ չի փոխվել, այն այդպես էլ դրվել է հանրաքվեի և «ընդունվել» կեղծիքով:

Կա տեսակետ, թե Սահմանադրության 1-ին և 2-րդ հոդվածներն անփոփոխելի են: Սակայն համաձայն գործող Սահմանադրության հոդված 202-ի առաջին մասի, այդ հոդվածները, մի շարք, թվարկված այլ հոդվածների հետ միասին կարող են փոփոխվել «միայն հանրաքվեի միջոցով»: Հայաստանի Հանրապետությունում անփոփոխելի են միայն Անկախության Հռչակագիրը և Սահմանադրական դատարանի որոշումները:

Գործող Սահմանադրության մեջ չորս անգամ կատարված փոփոխությունները ծավալով արդեն իսկ գերազանցում են փաստաթղթի սկզբնական տեքստին և

¹⁷ Պաշտոնական և իշխանամետ մամուլն ամեն կերպ գովերգում էր նախագիծը: «Հայաստանի Հանրապետություն» պաշտոնաթերթի յուրաքանչյուր համարի առաջին էջում կարելի էր տեսնել ճանաչված մտավորականների՝ գրողների, երգահանների, նկարիչների, դերասանների ժպտերես լուսանկարներն ու կարդալ նրանց «այո»-ի ուղղորդված հորդորները: Միննույն ժամանակ, կատարվող առաջարկները մնում էին անարձագանք և անտեսվում էին:

այդ իմաստով, տեխնիկայես նույնպես նպատակահարմար է նոր սահմանադրություն ընդունելը:

Այսպիսով, հարկ է ազատվել երկրի հիմնական օրենքի կեղծված լինելու անպատվաբեր ժառանգությունից և մշակել նոր, իրավական գործուն համակարգ ապահովող, հայ ժողովրդին, Հայաստանի քաղաքացուն արժանավայել սահմանադրություն, որն ազատ, ժողովրդավարական ընթացակարգով ու քննարկումներով և ազատ ու արդար կազմակերպված հանրաքվեով ընդունվելով՝ իր պատվավոր տեղը կգրադեցնի հայկական իրավունքի աղբյուրների շարքում:

ԳԼՈՒԽ 4. ՀՀ ՆՈՐ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՅԵՑԱԿԱՐԳԱՅԻՆ ՀԻՄՆԱԴՐՈՒՅԹՆԵՐԸ

Պետության և իրավունքի համաշխարհային պատմությունը վկայում է, որ պետական կառավարման վարչակարգը չի պայմանավորվում պետության կառավարման ձևով: Հայտնի են ժողովրդավար, ազատ միապետություններ (Մեծ Բրիտանիա, Դանիա, Իսպանիա, Նորվեգիա, Շվեդիա) և անազատ ճանաչված հանրապետություններ (Ռուսաստան, Ղազախստան, Հյուսիսային Կորեա, Թուրքիա և այլն)¹⁸: Հետևաբար, էականը արդարության պահանջներին համապատասխանող իրավական համակարգը, իրավունքի տիրապետության (Rule of Law) ապահովումը, կառավարման գործառույթների իրական տարանջատումը և դրա ճյուղերի ներդաշնակ փոխհարաբերությունների կառուցումը,

¹⁸ Տես՝ «Ֆրիդոմ Հաուզ» իրավապաշտպան կազմակերպության դասակարգումը՝ <https://freedomhouse.org/explore-the-map?type=fw&year=2020>

դատարանների իրական անկախությունը և մարդու իրավունքների պաշտպանության արդյունավետ համակարգի ձևավորումն է:

Ստորև ներկայացվում են Հայաստանում պետական կառավարման և ինքնակառավարման մարմինների արդյունավետ համակարգի ձևավորման սահմանադրական, հայեցակարգային հիմնադրույթները:

4.1. ՀՈԳԵՎՈՐ ՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ԱՐԺԵՀԱՄԱԿԱՐԳԸ

*Քննեցե՛ք ձեր սիրտը եւ նայեցեք, թէ կա՞^օ
արդե՞ռք այնտեղ հավատ, որով պիտի կենդանանա
մեր այդ հոգևոր Հայաստանը. եթե չկա, ապա զուր են
ձեր ջանքերը նյութական Հայաստանի համար...»¹⁹:*

Վահան Տերյան

Ավելի քան հարյուր տարի առաջ գրված մեծ բանաստեղծի, քաղաքական գործչի այս միտքն այսօր էլ արդիական ու ճշմարիտ է: ՀՀ Սահմանադրական դատարանի և Մայր Աթոռի Գերագույն Հոգևոր խորհրդի նախկին անդամ, երջանկահիշատակ Ռաֆայել Պապայանն իր «*Արդի իրավունքի քրիստոնեական ակունքները*» ծավալուն աշխատության մեջ հանգամանալից վերլուծել է իրավական, պետա – իրավական և բարոյական հասկացությունների՝ Աստվածատուր ճշմարտությունների հետ ունեցած օբյեկտիվ առնչությունները: Պատմական անդրադարձերով նա ցույց է տալիս, որ բոլոր ժամանակներում «...անգամ ամենահակամարդկային ու

¹⁹ Վահան Տերյան, Երկերի ժողովածու չորս հատորով, հատ. 3, Երևան, 1975, էջ՝ 116-117:

հակաիրավական կարգերի օրոք պահպանվել են Աստվածային ծագում ունեցող հատիկները թեկուզ որոշ չափով կամ զգալիորեն շեղված տեսքով...²⁰» Նա մեջբերում է վաղ քրիստոնեության նշանավոր աստվածաբան Տերտելիանոսին, ով «ուղղակիորեն էր շեշտում, որ Աստված է իրավունքի աղբյուրը»²¹ և ցույց տալիս, որ հակառակ «իրավունքի և աստվածային ճշմարտության ներկայացուցիչների հարաբերակցության ընկալումի» ամենատարբեր դրսևորումներին, «իրավունքի հոգևոր հիմքը»²² եղել է որպես ուղենիշ «մարդկության մտքի այնպիսի կարկառուն ներկայացուցիչների հայեցակարգում, որպիսիք են Թ. Հոբսբ, Ջ. Լոքը, Շ. Մոնտեսքյուն, Ի. Կանտը, Գ. Հեգելը և այլոք»²³:

Ակնհայտ է, որ ժամանակակից նյութական աշխարհի սրընթաց զարգացման համեմատ խիստ անհամաչափ է հոգևոր ոլորտի ընթացքը: Գիտնականներն ահազանգում են գիտության բոլոր ոլորտներում, և մասնավորապես, իրավունքի ոլորտում այդպիսի անհամաչափ ընթացքի վտանգավորության մասին: Մոսկվացի ճանաչված փաստաբան Պյոտր Բարենբոյմը գրում է, որ ռուսական ԲՈՒՀ-երում Աստվածաշնչյան տեքստերի ուսումնասիրությունների դադարեցումը, իրավաբանական ԲՈՒՀ-երի ծրագրերում աստվածաշնչական սահմանադրա – իրավական թեմատիկայի բացակայությունը «կործանարար է ներգործում նոր սերնդի

²⁰ «Արդի իրավունքի քրիստոնեական ակունքները» Ռաֆայել Պապայան, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին 2002, էջ 17

²¹ Նույն տեղում, էջ 20

²² Նույն տեղում, էջ 22-23

²³ Նույն տեղում, էջ 22

սահմանադրա – իրավական մտածելակերպի վրա»²⁴: Իր մեկ այլ աշխատության մեջ նա գրում է. «Առանց կրոնի և բարոյականության, ինչպես մեզ սովորեցնում է Մաքիավելլին, անհնար է երկարատև պահպանել ոչ ժողովրդավարությունը, ոչ բուն պետությունը ցանկացած ձևով, և առավել ևս, չի կարելի լիարժեք քաղաքացիական հասարակություն ստեղծել»²⁵:

ՀՀ Սահմանադրական բարեփոխումների մասնագիտական հանձնաժողովի անդամ, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր Ա.Ղամբարյանը և դոցենտ Թ. Շաքարյանը համահեղինակել են «*Ղոկտրինալ հայեցակարգ Հայաստանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու սահմանադրական կարգավիճակի բարեփոխումների*» աշխատանքը: Հեղինակներն ազգային և միջազգային պատմական անդրադարձերով ուսում-նասիրելով հարցը, եկել են մի շարք ուշագրավ եզրահանգումների: Մասնավորապես, քննելով Հայաստանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու (ՀԱՍԵ) ներկա սահմանադրական, իրավական կարգավիճակը ըստ 2015թ. փոփոխություններով ՀՀ Սահմանադրության, «Խղճի ազատության և կրոնական կազմակերպությունների մասին» և «Հայաստանի Հանրապետության և Հայաստանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու հարաբերությունների մասին» ՀՀ օրենքների՝ եկել են հետևյալ անհերքելի եզրահանգմանը. «Հակապատմական պետք է համարել

²⁴ Петр Баренбойм, «Первая конституция мира, Библейские корни независимости суда», Москва 1997, стр.36

²⁵ Петр Баренбойм, “3000 лет доктрины разделения властей. Суд Сьютера” Москва 2003, стр. 86

երկու հազարամյակ գործող և ազգային համարվող կառույցին սոսկ դասական կրոնական կազմակերպության կարգավիճակ տալը և նրա իրավասուբյեկտությունը մասնավոր իրավական ռեժիմներով սահմանված գործունեւրից կախվածության մեջ դնելը²⁶։ Հեղինակները գտնում են, որ «Սահմանադրությամբ անհրաժեշտ է հատակեցնել ՀԱՍԵ իրավաբանական կարգավիճակի հիմունքները՝ այն ճանաչելով որպէս հանրային իրավունքի իրավաբանական անձ (սահմանադրորեն ամրագրել նրա օբյեկտիվորեն գոյություն ունեցող կարգավիճակը)²⁷։ Հայեցակարգի մեկ այլ բաժնում հեղինակները հիմնավորում են իրենց առաջարկը. Ազգային Եկեղեցու հանրային իրավական կարգավիճակը պատմականորեն ձևավորված և օբյեկտիվորեն գոյություն ունեցող ճանաչված փաստ է, որը պարզապէս պետք է ժամանակակից իրավաբանական եզրութաբանությամբ ամրագրել բարձրագոյն իշխանության (սահմանադրի) կողմից ընդունված ակտում (Սահմանադրությունում)²⁸։

Հեղինակները նաև համեմատական վերլուծություն են կատարել, ուսումնասիրելով աշխարհի բազմաթիվ այդ թվում՝ եվրոպական զարգացած երկրներում ճանաչված ազգային եկեղեցիների և պետական կառույցների փոխհարաբերությունները և հիմնավորել, որ ՀԱՍԵ գործող Սահմանադրությամբ տրված բացառիկ կարգավիճակը որևէ իրավական խնդիր չի կարող

²⁶ «Դոկտրինալ հայեցակարգ Հայաստանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու սահմանադրական կարգավիճակի բարեփոխումների», էջ 6, 11:

²⁷ Նույն տեղում, էջ 6

²⁸ Նույն տեղում, - էջ 17-18:

հարուցել Հայաստանի ստանձնած միջազգային պարտավորությունների համար²⁹:

ՀՀ նոր սահմանադրության մեջ հոգևոր քրիստոնեական արժեհամակարգի ամրագրման հրամայականը պայմանավորվում է նաև հայ ժողովրդի կյանքում հետևյալ պատմական և ներկա բացառիկ իրողություններով.

- Հայաստանում քրիստոնեությունը որպես պետական կրոն աշխարհում առաջինը, Տրդատ Գ Մեծի (250-330) արքայական հրովարտակով, 301թ. ընդունվելու հանգամանքով:
- Հայոց պետականության գոյության երկարատև ընդհատումների ընթացքում ամենայն հայոց կաթողիկոսների հայ ժողովրդին ոչ միայն հոգևոր, այլև աշխարհիկ կյանքում փաստացի առաջնորդելու և որպես այդպիսին օտար նվաճողների՝ պարսից շահերի, արաբ խալիֆների, թուրք սուլթանների և ռուս ցարերի կողմից ճանաչվելու հանգամանքով:
- ՀԱՍԵ թողած հոգևոր – մշակութային վիթխարի ժառանգությամբ սկսած Սուրբ Մեսրոպ Մաշտոց վարդապետին հայոց գրերի հայտնությունից մինչև Սուրբ Գրիգոր Նարեկացու, Սուրբ Ներսես Շնորհալու, Սուրբ Գրիգոր Տաթևացու, Կոմիտաս վարդապետի և մյուս բազում Հայրերի գործերով:
- Հայ ժողովրդի կյանքի հատկապես ճակատագրական պահերին (Ավարայր, Սարդարապատ, Արցախյան 1990-ականների և 2020-ի ազատամարտեր) ՀԱՍԵ և Ամենայն Հայոց կաթողիկոսների,

²⁹ Նույն տեղում, էջ 21

թեմական առաջնորդների, հոգևոր դասի ունեցած դերակատարումներով ճակատում և թիկունքում:

- Հայաստանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու բացառիկ դերը հաճախ ընդգծվում է անկախ փորձագիտական տարբեր զեկույցներում³⁰:

2019թ. մայիսին ՀՀ կառավարությունում տեղի ունեցած Մայր Աթոռի և Կառավարության հարաբերություններին առնչվող հարցերով Աշխատանքային խմբի հանդիպմանը վարչապետ Նիկոլ Փաշինյանը նշել է. «...ինձ համար շատ կարևոր է Հայաստանի Հանրապետությունում քրիստոնեական արժեքների արմատավորումը: Եվ ես կհամարձակվեմ ասել, որ Հայաստանում տեղի ունեցած ոչ բռնի, թավշյա հեղափոխությունը մեծ մասով հիմնված էր հենց քրիստոնեական արժեքների վրա³¹:»

Ամիսներ անց, այս անգամ, Մայր Աթոռում հանդիպելով Գերագույն Հոգևոր խորհրդին, վարչապետը կարևորելով «երկրում հոգևոր կյանքը, հոգևոր արժեքները» և հոգևոր մթնոլորտը, ընդգծել է, որ երկրում տեղ գտած «ապահովողականացման ֆոնին է, որ տեղի են ունենում քաղաքական դեգրադացիաներ և տեղի է ունենում կոռուպցիայի ծավալում»³²:

Առաջարկվում է.

1. Ընդունել Ղամբարյանի և Շաքարյանի առաջարկը և ՀՀ նոր Սահմանադրությամբ Հայաստանյայց Առաքելական

³⁰ Տես, օրինակ՝ Մարդկային զարգացման ազգային զեկույց «Անկախության և անցումային 10 տարիները Հայաստանում», ՄԱԿ-ի Զարգացման Ծրագիր, 2001թ., էջ՝ 31

³¹ «Կրթություն» շաբաթաթերթ, 2019թ. մայիսի 08, թիվ 22-23

³² <https://www.primeminister.am/hy/press-release/item/2019/11/01/Nikol-Pashinyan-meeting/>

Սուրբ Եկեղեցին ճանաչել որպես հանրային իրավունքի իրավաբանական անձ:

2. Գործող, 2015թ. փոփոխություններով Սահմանադրության 18.1 հոդվածով նախատեսված ձևակերպումը խմբագրել հետևյալ կերպ. «Հայաստանի Հանրապետությունը ճանաչում է Հայաստանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցին՝ որպես հանրային իրավունքի իրավաբանական անձի և որպես ազգային եկեղեցու՝ բացառիկ առաքելությունը հայ ժողովրդի հոգևոր կյանքում, նրա ազգային մշակույթի զարգացման և ազգային ինքնության պահպանման գործում:

Հայաստանի Հանրապետության և Հայաստանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու հարաբերությունները կարգավորող օրենքով կարգավորվում են ՀԱՍԵ բարեփոխումների, Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի և Ազգային եկեղեցական ժողովի հոգևոր և աշխարհական պատգամավորների ընտրությունների և դրանց գործունեության թափանցիկության և հայ ժողովրդի՝ որպես ընդհանրական եկեղեցու, առաջ հաշվետու լինելու ընթացակարգեր»:

3. Սահմանադրորեն արգելել կաթողիկոսական ընտրություններին պետական մարմինների որևէ միջամտություն կամ ներգործություն, այդպիսի արարքը ճանաչելով որպես հայ ժողովրդի և նրա ազգային և հոգևոր անվտանգության դեմ ուղղված ծանր հանցագործություն:

4. Նախատեսել դրույթ, ըստ որի Հայաստանի Հանրապետությունը և Հայաստանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցին համագործակցում են հանրային կյանքի տարբեր ոլորտներում ի շահ հայ ժողովրդի զարգացման,

հայոց պետականության հզորացման և Հայաստանի քաղաքացիների հոգևոր կրթության և դաստիարակության:
5. Հայաստանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցին ազատել բոլոր հարկերից:

4. 2. ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

4. 2. 1. Եզրույթի և դրա բովանդակության պատմական զարգացումը

Իրավունքի տիրապետության (Rule of Law) եզրույթի բովանդակությունը ձևավորվել է դարերի պատմական զարգացման ընթացքում: 12-13-րդ դարերում եվրոպական համալսարաններում իրավունքի գաղափարի ուսումնասիրությունները վերսկսվել էին կրկին Հռոմեական իրավունքի հիմքի վրա, սակայն, արդեն հանրային իշխանության տիրույթի ընդգրկումով: Արդարության հայեցակարգը հավակնում էր տարածվել իշխանություն - հասարակություն, կառավարողներ - կառավարվողներ հարաբերությունների վրա:

Այդ շրջանի Կիլիկյան Հայաստանում Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Սուրբ Ներսես Շնորհալին (1100-1173) իր «Թուղթ ընդհանրական» հայրապետական կոնդակով վարքագծի կանոններ է սահմանել ոչ միայն քաղաքացիների, երկրագործների, հոգևորականների ու զինվորականների, այլ նաև՝ իշխանների համար, հորդորելով նրանց՝ «անիրաւութեամբ մի վարուէք հպատակների հետ... այլ իւրաքանչիւրին օրէնքով եւ ըստ իր կարողութեան չափի դատեք»³³: Հատկանշական է

³³ Ս. Ներսես Շնորհալի, «Թուղթ Ընդհանրական», «Գանձասար» հանդես, 1991, էջ 103

փաստաթղթի վերնագիրը, որը գրաբարից թարգմանաբար նշանակում է՝ «Նամակ բոլորին», ամենքին: Ըստ էության, Հայոց Կաթողիկոսն իր հայրապետական կոնդակով փորձել է կարգավորել ոչ միայն մասնավոր, այլ նաև հանրային իրավունքի հարաբերությունները: Եթե նկատի ունենանք ամենայն հայոց կաթողիկոսների բարձր հեղինակությունը հասարակության շրջանում և բացառիկ դերակատարումը երկրի կառավարման ոլորտում³⁴, ապա կարելի է համարել, որ «Թուղթ ընդհանրականը» Կիլիկյան Հայաստանում գործադրվելով կարգավորել է իշխանական, հանրային հարաբերությունները:

Եվրոպայում արդարության հայեցակարգի ընդլայնումը տեղի ունեցավ Բնական իրավունքի դպրոցի հաղթանակով և 18-րդ դարում ձևավորվեց *քաղաքականությունից վեր դասվող հանրային իրավունքը*, որը սկսեց արդեն գործնականում կարգավորել մինչ այդ տաբու համարվող կառավարողների ու կառավարվողների միջև հարաբերությունները³⁵:

18-րդ դարավերջի աշխարհի արևելքի, արևմուտքի և Հյուսիսային Ամերիկայում նոր ձևավորվող ԱՄՆ-ի պետության իրավական համակարգերին ու դրանց զարգացումներին քաջաձանոթ լինելով³⁶, Շահամիր Շահամիրյանն իր «Որոգայթ փառաց» «Հայոց

³⁴ Դոկտրինալ հայեցակարգ Հայաստանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու սահմանադրական կարգավիճակի բարեփոխումների, հեղինակներ՝ Ի. գ. դ. պրոֆ. Ա. Ղամբարյան, Ի. գ. թ. դոցենտ Թ. Շաքարյան, էջ 15

³⁵ «Major legal systems in the world today: An introduction to the comparative study of Law», by Rene David and John E.C. Brierley, London, 1985, p. 81

³⁶ «Որոգայթ փառաց», Երևան, «Հայաստան» 2002, էջ 39-50, 269-272

Կանոնադրության» (Սահմանադրության) մեջ ըստ էության, զարգացրել է քաղաքականությունից վեր դասվող իրավունքի տիրապետության գաղափարը. «...ինչ կանոն և օրենք որ ընդունելի կլինի և կհաստատվի հայոց մեջ, նույն կանոնն էլ թող Հայաստան աշխարհում հայոց թագավոր լինի³⁷»: Բազմաթիվ դրույթներում նա ընգծում է իրավունքի, օրենքի արժևորությունը. «...ամեն գործի մեջ անխախտելի օրենքն ու սահմանն ավելի արժեքավոր են, քան թանկագին գոհարեղենը³⁸: Ներկայացնելով իր առաջարկած *«ընդհանուրի թագավորության առանձնահատկությունները»* և դիմելով հայ ժողովրդին, նա ասում է՝ «...ձեր բանական հոգու զորությամբ, համահավասար ժողովրդի կամքի ու ցանկության համաձայն, ձեզ համար ընտրեք բարի օրենքներ՝ ապրելով ու կախման մեջ մնալով ձեր օրենքներից, քանզի *ոչ ոք իրավունք չպիտի ունենա իշխելու ձեզ, բացի օրենքներից»*³⁹(ընդգծումը մերն է. Գ. Մ.):

³⁷ «Որոգայթ փառաց», Երևան, «Հայաստան» 2002, էջ 28

³⁸ Նույն տեղում, էջ 36

³⁹ Նույն տեղում, էջ 14

4. 2. 2. Եզրույթի ժամանակակից ընկալումը

Եզրույթի բովանդակության և ընկալումների շուրջ գիտական տարակարծությունները 21-րդ դարասկզբին փոխադրվեցին գործնական կիրառության դաշտ: Եվրոպայի խորհրդի (ԵԽ) Խորհրդարանական վեհաժողովը 2007թ. ընդունած թիվ 1594 բանաձևում⁴⁰ արձանագրել է, որ գոյություն ունի եզրույթի շփոթ անգլերեն, ֆրանսերեն, գերմաներեն լեզուներում, ինչպես նաև արևելաեվրոպական ընկալումներում: Հայերենում Rule of Law եզրույթը կիրառվում է տարբեր ձևակերպումներով՝ իրավունքի գերակայություն, իրավունքի իշխանություն, օրենքի գերակայություն, օրենքի իշխանություն: Երբեմն, կիրառվում է նաև՝ «իրավունքի տիրապետություն»⁴¹ տարբերակը: Այսպիսի իրավիճակը վկայում է Հայաստանում նույնպես հասկացության բովանդակության ոչ միասնական ընկալման, անորոշության մասին:

ԵԽ «Ժողովրդավարություն իրավունքի միջոցով եվրոպական հանձնախումբը» (այսուհետ՝ Վենետիկի հանձնաժողով) 2011թ. մարտի 25-26-ի «Իրավունքի տիրապետության» թեմայով զեկույցում⁴² հանգամանակից հետազոտելով հասկացության պատմականորեն զարգացման ընթացքը և տարբեր երկրներում իրավական տարբեր մոտեցումները, եկել է այն եզրակացության, որ հնարավոր

⁴⁰ “The principle of the Rule of Law”, Parliamentary Assembly of the Council of Europe, Resolution 1594 (2007)

⁴¹ Գ. Գ. Մանուկյան, Մարդու իրավունքների հասկացությունը, Վանաձոր – 2000, էջ 23, «Էջմիածին» ամսագիր, հուլիս 2018, էջ 119:

⁴² Report on the Rule of Law, Adopted by the Venice Commission at its 86th plenary session (Venice, 25-26 March 2011), point 41

է համընդհանուր համաձայնության (կոնսենսուսի) կայացում հասկացության բովանդակությունը կազմող հետևյալ վեց տարրերի շուրջ.

- (1) օրինականություն, ներառյալ՝ թափանցիկ, հաշվետու և ժողովրդավար օրինաստեղծ գործընթացը, (2) իրավական որոշակիություն (3) կամայականության արգելք (4) անկախ և անկողմնակալ դատարանների առջև արդարադատություն, ներառյալ՝ վարչական ակտերի դատական վերանայման հասանելիություն, (5) մարդու իրավունքների հարգանք (6) օրենքի առաջ հավասարություն և անխտրականություն⁴³:

Առաջարկում ենք, այս վեց տարրերին ավելացնել յոթերորդը՝ *իրավունքի գերակայությունը քաղաքական գաղափարախոսությունների նկատմամբ*, որով կամբողջանա եզրույթի բովանդակությունը: Այս դրույթը, որը իրավագիտության կողմից, ինչպես վերը հիշատակվեց, ընդունվել է դեռևս 18-րդ դարում, առանձնակի կարևորություն ունի հատկապես այն երկրների համար, որտեղ, ավանդաբար, քաղաքականությունն է օրենսդրորեն գերակայել իրավունքի նկատմամբ: Նախկին խորհրդային երկրներում իրավահարաբերությունները պայմանավորվում էին ոչ թե արդարության հայեցակարգով, այլ՝ կոմունիզմի քաղաքական գաղափարներով⁴⁴: Յոթերորդ տարրի հավելումը Վենետիկի հանձնաժողովի առաջարկած վեց տարրերին, ամբող-

⁴³ Նույն տեղում:

⁴⁴ «Основные правовые системы современности» Рене Давид, Москва 1988, стр. 243,

ՀԽՍՀ 1978թ. ապրիլի 14-ի Սահմանադրություն, հոդված 6:

ջացնելով եզրույթի բովանդակությունը, հընթացս օգնում է հայերենում Rule of Law եզրույթի ճիշտ ձևակերպմանը, որպես՝ *իրավունքի տիրապետություն*⁴⁵: Եվ ահա թե ինչու:

Երբ խոսում ենք, օրինակ, իրավունքի գերակայության կամ իշխանության մասին՝ առանց որոշակիացնելու այդ գերակայության կամ իշխանության օբյեկտը, ապա հասկացության բովանդակությունը մնում է թերի: Գերակայության, իշխանության կամ տիրապետության *օբյեկտի* որոշակիացնելը դյուրացնում է եզրույթի ճիշտ ձևակերպումը: Քաղաքական գաղափարախոսությունները քաղաքական կուսակցությունների, կառավարությունների հետ միասին ենթակա են շարունակական, կանխատեսելի կամ անկանխատեսելի փոփոխությունների: Մինչդեռ, իրավունքը պետք է լինի առավելագույնս անփոփոխ, հարաբերականորեն կայուն, ինչի կարևորությունը ակնհայտ է հատկապես քաղաքական ճգնաժամերի ժամանակահատվածներում: Օրենքները կարող են փոփոխվել ու փոփոխվում են: Սակայն իրավունքը չի կարող և չպիտի փոփոխվի նույնիսկ օրենսդրի կողմից: Այն պետք է տիրապետող, իշխող ու գերակայող լինի քաղաքականության և քաղաքական գաղափարախոսությունների նկատմամբ:

Շահամիրյանը «Հայոց Կարգադրության օրենքի» (Սահմանադրության) 16-րդ գլխում գրում է՝ «օրենքներն են նրանց վրա հովիվ»⁴⁶: Ռոմանո - գերմանական իրավական ընտանիքի երկրներում ավանդաբար, իրավունքը

⁴⁵ Բառացի՝ Reign of Law.

⁴⁶ «Որոգայթ փառաց», Երևան, «Հայաստան» 2002, էջ 79

քաղաքականությունից վեր է դասվել⁴⁷: Եվ արևմուտքի իրավագետները կիրառում են Reign of Law⁴⁸ (իրավունքի թագավորություն, տիրապետություն) արտահայտությունը, որը տարբեր է «Primacy of Law» (իրավունքի գերակայություն)-ից: Ռուսերենում՝ նույնպես, կիրառվում է՝ ոչ թե верховенство права, այլ՝ господство права⁴⁹: Հետևաբար, և՛ որպես իրավական հասկացություն, կատեգորիա, և՛ որպես եզրույթ հայերենում Rule of Law-ի ճիշտ ձևակերպումն է՝ *իրավունքի տիրապետությունը*:

⁴⁷ «Major legal systems in the world today: An introduction to the comparative study of Law», by Rene David and John E.C. Brierley, London, 1985, p. 128

⁴⁸ «Major legal systems in the world today: An introduction to the comparative study of Law», by Rene David and John E.C. Brierley, London, 1985, p. 49, 108; «The Reign of Law: Marbury V. Madison and Constitution of America»

⁴⁹ Верховенство права: современные варианты терминологии; Чиркин Вениамин Евгеньевич, доктор юридических наук, профессор, Журнал российского права № 12 — 2015 стр. 5-11, «Основные правовые системы современности» Рене Давид, Москва 1988, стр.188; Глобализация Господства Права: влияние на Россию и страны европейского союза С. Ю. Кашкин, П. А. Калиниченко Век глобализации 1/2008 98–108.

4. 3. ՆՈՐ ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԴԱՇԻՆՔ

«...գտնել միության այնպիսի ձև, որն ընդհանուրի ամբողջ ուժով պաշտպանում և պահպանում է միության անդամներից յուրաքանչյուրին ու նրա ունեցվածքը, և որի շնորհիվ յուրաքանչյուրը, միավորվելով բոլորի հետ, ենթարկվում է, սակայն միայն ինքն իրեն, և մնում է նույնքան ազատ, որքան նախկինում էր: Այս է այն հիմնական խնդիրը, որը լուծում է Հասարակական դաշինքը⁵⁰»:

Ժան Ժակ Ռուսո

Նկատի ունենալով 21-րդ դարում եվրոպական և հյուսիս - ամերիկյան առաջատար, ժողովրդավար երկրներում առկա հարաճուն զանգվածային դժգոհությունները, երբեմն – երբեմն բռնկվող հանրային հուզումներն ու ոստիկանական ուժերի հետ բախումները, դժվար կլինի պնդել, թե Ժան Ժակ Ռուսոյից որպես բնաբան ընտրված տողերի իմաստով ժամանակակից աշխարհում ունենք որևէ հասարակական (հանրային) համաձայնության պետություն, իրական հանրային դաշինք: Հետևաբար, հանրային դաշինքը շարունակում է մնալ որպես մարդկության բաղձալի հեռանկար:

Առաջարկվում է՝ այդ բաղձալի հեռանկարին հասնելու համար գիտական, փորձագիտական վերլուծությունների հիման վրա սահմանադրորեն սահմանել.

1. պետական և տեղական ինքնակառավարման մարմինների համակարգերում հանրային կարիք-

⁵⁰ «Հասարակական դաշինքի մասին կամ քաղաքական իրավունքի սկզբունքները», Ժան-Ժակ Ռուսո, գիրք առաջին, Երևան 2014, էջ 23-24

ների համար անհրաժեշտ *պետական բյուջեով պահվող կառույցների* (ՊԲՊԿ) սպառիչ ցանկը:

2. պետական և տեղական ինքնակառավարման մարմինների համակարգերում *պետական բյուջեից վարձատրվող անձանց*⁵¹ (ՊԲՎԱ) ողջամիտ, հիմնավորված սահմանաքանակները:

Առաջարկվող լուծման գաղափարական, ելակետային հիմնադրույթները հետևյալն են.

Ժողովուրդը, մարդկային հանրույթը, համայնքը (այսուհետ՝ համայնք) բնութով ինքնակառավարվող է: Որքան մեծ է պետական (արտաքին) միջամտությունը համայնքի կյանքին, այնքան անարդյունավետ է համայնքի կառավարումը և համապատասխանաբար, ցածր՝ բնակչության բարեկեցությունը: Երբ որոշակի հանրային աշխատանքի անհրաժեշտություն է ծագում, ապա՝ համայնքը (ԳՈՐԾԱՏՈՒՆ) այդ նպատակով համայնքի անդամներից ՎԱՐՁՈՒՄ է տվյալ աշխատանքի համար անհրաժեշտ թվաքանակով անձանց, նրանց տալիս հստակ հանձնարարություններ, դա ձևակերպում պայմանագրով և վճարում կատարած աշխատանքի դիմաց: ԳՈՐԾԱՏՈՒՆ, ում ՀՀ գործող Սահմանադրության 2-րդ հոդվածի համաձայն պատկանում է ամբողջ իշխանությունը, այդ իշխանությունը չի զիջում ԿԱՏԱՐՈՂԻՆ, այլ միայն հանձնարարություն է տալիս և վերահսկում նրա կողմից աշխատանքի կատարումը: Եթե ԿԱՏԱՐՈՂԸ ձախողում է

⁵¹ Իմա՝ բարձրաստիճան պաշտոնատար, քաղաքական, հայեցողական և քաղաքացիական պաշտոններ զբաղեցնող, պետական և տեղական ինքնակառավարման մարմիններում տեխնիկական սպասարկում իրականացնող անձինք:

առաջադրանքի կատարումը, վարձակալության պայմանագիրը պարզապես խզվում է:

ԳՈՐԾԱՏՈՒ - ԿԱՏԱՐՈՂ հարաբերության այս քանաձևում ԳՈՐԾԱՏՈՒՆ՝ ամբողջ ժողովուրդն է, ազգաբնակչությունը, իսկ ԿԱՏԱՐՈՂԸ՝ ժամանակակից ընկալումներով և ըստ գործող օրենքների⁵²՝ կառավարությունը և տեղական ինքնակառավարման մարմիններն են, հանձինս բարձրաստիճան պաշտոնատար, քաղաքական, հայեցողական և քաղաքացիական պաշտոններ զբաղեցնող անձանց:

Սահմանադրորեն ՊԲՊԿ և ՊԲՎԱ սպառիչ ցանկերը և սահմանաքանակները սահմանելուց հետո դրանցում որևէ փոփոխություն պետք է թույլատրվի միայն օրենքով՝ հանրային պարտադիր քննարկումներից հետո միայն, կամ, հատկապես ՏԻՄ-երում՝ հանրաքվեով: Դա հիմնավորվում է այն պարզ տրամաբանությամբ, որ իշխանության կրողը՝ քաղաքացին, ինքը պետք է թույլատրի իր ծախսերի ավելացում, նոր մարմնի, կառույցի, նոր «պաշտոնյա - կատարողի» հաստիքի ավելացում:

Մասնավոր իրավունքի ոլորտում, որևէ ողջամիտ ԳՈՐԾԱՏՈՒԻ տեսլականում անգամ չեն կարող տեղավորվել ժամանակակից աշխարհում հիշյալ երկու սուբյեկտների միջև փոխհարաբերությունները և իրավիճակը, որ առկա են հանրային իրավունքի ոլորտում, ուր ԿԱՏԱՐՈՂԸ ՅՈՒՐԱՅՐԵԼ է իշխանությունը, բառի

⁵² ՀՀ օրենքը Պետական կառավարման համակարգի մարմինների մասին, ՀՀ օրենքը Հանրային ծառայության մասին, ՀՀ օրենքը Կառավարության կառուցվածքի և գործունեության մասին, ՀՀ օրենքը Պետական կառավարման համակարգի մարմինների մասին:

իսկական իմաստով՝ հպատակեցնելով ԳՈՐԾԱՏՈՒՆ, նրան թողնելով թղթի վրա, Սահմանադրության համապատասխան հոդվածը միայն⁵³: Պատահական չէ, որ առնվազն հայերենում և ռուսերենում այդպիսի իրավիճակն իր անթաքույց արտացոլումն է գտել նաև ընդունված եզրութաբանության մեջ: Որպես «քաղաքացիություն» եզրույթի հոմանիշ, հայերենում կիրառվում է նաև «*հպատակություն*» տարբերակը, իսկ ռուսերենում՝ «гражданство» եզրույթին որպես հոմանիշ կիրառվում է «подданство»: Զավեշտալի է, որ de jure իշխանությունը կրող, սակայն de facto այն կորցրած ԳՈՐԾԱՏՈՒՆ, կորցնելով ԿԱՏԱՐՈՂ «ԻՇԽԱՆԱՎՈՐԻ» վրա ներգործելու բոլոր միջոցները, ստիպված է լինում հանրահավաքային, փողոցային պայքար մղել ԿԱՏԱՐՈՂԻՆ «կարգի հրավիրելու» համար, իսկ վերջինս էլ նրա նկատմամբ «օրինականացված» ֆիզիկական ուժ, «հատուկ միջոցներ» է կիրառում իրավապահների միջոցով, որոնց նույնպես ԳՈՐԾԱՏՈՒՆ է վճարում⁵⁴, քանզի չի կարող չվճարել այնպես, ինչպես *հպատակը* չի կարող հակադրվել նրան ում ինքը «պատկանում» է, հ՝պատակ է: Այսպիսի իրավիճակը լիովին համապատասխանում է առակին Աստվածաշնչյան խաղողի այգու Տիրոջ և անօրեն վարձակալների մասին⁵⁵, ովքեր իրենց օրինական հասանելիքը պահանջող Տիրոջ

⁵³ ՀՀ Սահմանադրություն (2015թ. փոփոխություններով), հոդված 2. «Հայաստանի Հանրապետությունում իշխանությունը պատկանում է ժողովրդին»:

⁵⁴ 2018թ. թավշյա հեղափոխության ժամանակ վանկարկված որոշ կարգախոսներ՝ «Ոստիկանը մերն է», «Մենք ենք տերը մեր երկրի» և այլն լիովին համահունչ են մտքերի այս ընթացքին:

⁵⁵ Մտթ.21:33-41, Մարկ. 12:1-12

սպասավորներին և նույնիսկ Որդուն անարգելով, ծեծելով ու սպանելով փորձում էին սեփականել իրենց չպատկանող ԱՅԳԻՆ:

Առաջարկվում է. միջին դարերից սկսված գործընթացն ավարտել՝ մասնավոր իրավունքի ոլորտի de jure և de facto բնականոն իրավահարաբերությունները համամասնաբար փոխադրելով հանրային իրավունքի ոլորտ.

1. de facto վերականգնելով ժողովրդի ի սկզբանե ունեցած լիիշխանությունը և օրինական իրավունքները,
2. պետական մարմինների և ՏԻՄ համակարգերում վերացնելով հինգերորդ անիվի «գործառույթ» ունեցող բոլոր կառույցները, այդպիսով դադարեցնելով հսկայական միջոցների վատնումները⁵⁶,
3. անարդյունավետ գործառույթներով զբաղված հազարավոր, տասնյակ հազարավոր⁵⁷ պաշտոնյաների ներգրավելով արդյունավետ և ստեղծարար գործունեության մեջ⁵⁸:

⁵⁶ «Հինգերորդ անիվի» ակնառու օրինակ են մարգպետարանները Հայաստանում:

⁵⁷ Իսկ շատ երկրներում՝ միլիոնավոր:

⁵⁸ Խնայված, կամ, ավելի ճիշտ՝ այլևս չվատնվող հսկայական միջոցներից նախկինում պետական բյուջեից վարձատրվող քաղաքացիներին պետք է տրվեն անհրաժեշտ հատուցումներ և վճարվեն հնարավոր վերաորակավորման կամ ձեռնարկատիրական գործունեություն սկսելու ծախսերը:

4. 4. ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ԳՈՐԾԱՌՈՒՅԹՆԵՐԻ ՏԱՐԱՆՋԱՏՈՒՄԸ

4. 4. 1. Պատմական համառոտ ակնարկ

Ըստ էության, իր օրինական իշխանությունը ժողովրդին վերադարձնելու դարավոր գործընթացը շարունակվում է նաև 21-րդ դարում: Անցած երեք – չորս հարյուրամյակների ընթացքում յուրաքանչյուր ժամանակաշրջանի գիտնականները, հիմնականում՝ փիլիսոփաները, քաղաքագետներն ու իրավագետներն իրենց հայեցակարգերը մշակում էին տվյալ ժամանակաշրջանում զարգացումների, հեղափոխությունների արդյունքում ձևավորված իրավիճակները հաշվի առնելով: Ընդունվող օրենքները, առաջին սահմանադրությունները թղթի վրա ընդունելով հանդերձ *«ամբողջ իշխանությունը պատկանում է ժողովրդին»* բանաձևը, անկարող են եղել ամբողջովին կենսագործել այդ դրույթը:

17-18-րդ դարերում մշակվեց իշխանության, որն իբր, պատկանում էր ժողովրդին, տարանջատման տեսությունը: Ընդունված է համարել, որ այն մշակվել է անգլիացի փիլիսոփա, բժիշկ Ջոն Լոքի (1632 - 1704) և ֆրանսիացի իրավագետ, փիլիսոփա Շառլ Լուի Մոնտեսքյոի (1689-1755) կողմից: Դա, այդ ժամանակաշրջանի համար, առաջավոր լուծում էր, որը ցայժմ կիրառվում է աշխարհի շատ երկրներում:

Իշխանության տարանջատման տեսության ստեղծման ժամանակաշրջանի և դրա տարատեսակ ընկալումների վերաբերյալ բանավեճերը շարունակվում են: Անցած դարավերջին մոսկվացի ճանաչված փաստաբան Պյոտր Բարենբոյմն իր հրատարակած երկու

գրքերով⁵⁹ փորձեց փոխել այն տեսակետը, թե իշխանության տարանջատման տեսությունը մշակվել է 17-18-րդ դարերում: Հեղինակը հիշատակում է տարբեր ազգերի, օրինակ՝ լեհերի, իռլանդացիների աշխարհի ամենահին գրված սահմանադրությունն ունենալու հավակնությունների մասին⁶⁰: Բարենբոյմը գտնում է, որ առաջին սահմանադրությունը գրվել ավելի քան 3000 տարի առաջ, հղում կատարելով Աստվածաշունչ մատյանին: «Սամուելը ժողովրդին հայտնեց թագավորի բոլոր իրավունքները, գրեց մատյանում և դրեց Տիրոջ առաջ»⁶¹: Քանի որ Սամուել մարգարեի գրած սահմանադրությունը մեզ չի հասել, ապա Բարենբոյմը Հին Կտակարանից կատարած քաղվածքներով ինքն է դուրս բերում աշխարհի առաջին սահմանադրությունը, ինչպիսին որ այն, ըստ իրեն, եղել է⁶²: Շատերն են հավանություն տվել այս տեսակետին, սակայն Ռաֆայել Պապայանը չհամաձայնվելով, հերքում է այդ տեսակետը⁶³, ինչը մեզ համոզիչ է թվում: Նա հիշեցնում է,

⁵⁹ «Первая конституция мира, Библейские корни независимости суда», Петр Баренбойм, Москва 1997; «3000 лет доктрины разделения властей суд Сьютера», Петр Баренбойм, Москва, Российская политическая энциклопедия, 2003:

⁶⁰ Վարշավայի գլխավոր տաճարում կառուցված Սահմանադրության հուշարձանը, ըստ լեհերի, վկայում է իրենց ամենահին, ավելի քան 500 տարվա հնություն ունեցող գրավոր սահմանադրության մասին: Իռլանդացիները հավակնում են, որ իրենց սահմանադրությունը շատ ավելի հին է: («Первая конституция мира, Библейские корни независимости суда», Петр Баренбойм, Москва 1997, стр. 35):

⁶¹ Ա. Թագ. 10:25

⁶² «3000 лет доктрины разделения властей суд Сьютера», Петр Баренбойм, Москва, Российская политическая энциклопедия, 2003, стр. 62-67

⁶³ «Արդի իրավունքի քրիստոնեական ակունքները», Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, 2002, էջ 289

որ Սամուել մարգարեից շատ առաջ Հեսու Նավեն նույնպես օրենքներ ու կանոններ է գրել⁶⁴ Իսրայելի օրենքների գրքում՝ որպես հավելումներ: Այսինքն, երկու դեպքում էլ՝ խոսքը ոչ թե առանձին գիրք գրելու, այլ՝ գոյություն ունեցող Գրքում հավելումներ կատարելու մասին է: Իհարկե, Սամուելը ժողովրդին հայտնում է թագավորի՝ գործադիր իշխանությա՛ն իրավունքները և դրանք գրում մատյանում: Դա, ըստ էության, իշխանության թևերից մեկի՝ գործադիրի ձևավորումն էր: Պապայանը, միաժամանակ գրում է. «Այնուհանդերձ, իշխանության երեք թևերի գաղափարը՝ գործառույթների այն նույն տարանջատմամբ, որն առկա է նաև մեր ժամանակների պետական տեսության ու պրակտիկայի մեջ, Աստածաշնչում հստակ ուրվագծված է. «Մեր դատավորը Տերն է, մեր օրենսդիրը Տերն է, մեր թագավորը Տերն է» (Եսայի 33:22)⁶⁵:

4. 4. 2. Բարի կամքի առեղծվածը Հայաստանում

Ըստ լայնորեն տարածված մի տեսակետի՝ Հայաստանի երրորդ Հանրապետության պետական համակարգում շուրջ երեսուն տարի տիրած անարդարությունների, չքավորության, կոռուպցիայի, արտագաղթի ու անպատժելիության պատճառը եղել է իշխանական ուժերի մոտ քաղաքական *բարի կամքի* բացակայությունը: Այլ կերպ ասած, այս տեսակետի կողմնակիցներն այդ բոլոր չարիքներն ուղղակիորեն պայմանավորում են երկիրը կառավարող մարդկանց

⁶⁴ Հեսու 24:25-26

⁶⁵ «Արդի իրավունքի քրիստոնեական ակունքները», Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, 2002, էջ 287

բարոյական նկարագրով: Ըստ այդ տրամաբանության, եթե «չար», «վատ» մարդկանց փոխարինեն «Բարի կամք» ունեցող, «ազնիվ» մարդիկ, ապա՝ եղած հիմնախնդիրները, այդ թվում՝ համակարգային արատները կվերացվեն:

Այդ տեսակետին վաղուց, սպառնալիչ ու համոզիչ կերպով պատասխանել է Շառլ Լուի Մոնտեսքյոն իր «Օրինաց ոգի» գրքում գրելով շատ հայտնի հետևյալ միտքը. «հավերժական փորձը ցույց է տալիս, որ իշխանություն ունեցող ցանկացած մարդ հակված է նրա չարաշահմանը. նա այդ ուղղությամբ ընթանում է այնքան ժամանակ, քանի դեռ սահմանի չի հանդիպել: Ո՞վ կհավատար դրան: Բայց առաքինությունն ինքն էլ սահմանների կարիք ունի: Որպեսզի իշխանություն չարաշահումն անհնար լինի, անհրաժեշտ է այնպիսի իրադրություն, որ ի պայմաններում մի իշխանությունը զուպի մյուս իշխանությունը»⁶⁶: Մեջբերված մի քանի տողերում խտացված կերպով տրված է իշխանության տարանջատման տեսության բուն էությունը և այդ տեսության միջոցով խնդրի որոշակիորեն լուծման ճանապարհը:

«Չար ու բարի ուժերի» առասպելը Մոնտեսքյոնից 260 տարի հետո կրկին ցրելու համար բավական է մի պահ նայել Հայաստանի երրորդ Հանրապետության երեք տասնամյակների պատմությանը: Պաշտոնավարել են չորս նախագահներ, տասնվեց վարչապետեր և ավելի քան երկու հարյուր նախարարներ: Նրանց մեջ սակայն չի եղել գեթ մեկը, որ 1-2 տարի պաշտոնավարելուց հետո

⁶⁶ Շառլ Լուի Մոնտեսքյոն, Օրինաց ոգի, գիրք 11, գլուխ 4-րդ

չարժանանար ժողովրդի դժգոհությանը, անեծքին ու ծանրագույն մեղադրանքների՝ դավաճանությունից սկսած մինչև գողություն և թալան⁶⁷: Ինչու՞ է այդպես: Բոլորն էլ «անազնիվ» ու «չա՞ր» էին: Տեսականորեն՝ հնարավոր է: Գործնականում՝ ոչ: «Բարի կամքի, ազնվության» հետ հույսեր կառուցող մարդիկ ոչ մի կերպ չեն կարող բացատրել այս «առեղծվածը»: Իսկ խնդիրը, ինչպես լավագույնս ցույց է տվել Մոնտեսքյոն, պարզապես համակարգային է:

Առաջադիմության հավակնությամբ որևէ նոր իշխանություն՝ պետք է ինքն իրեն դիտարկի որպես անցումային - հեղափոխական, ֆրանսիացի ճանաչված իրավագետ Ռենե Դավիթի խոսքերով՝ «լուսավորյալ»⁶⁸ իշխանություն, որի պատվաբեր առաքելությունն է՝ նոր սահմանադրությամբ, իրապես ժողովրդավար և այնպիսի համակարգի հիմնումը, որը հետագայում ևս երկիրը գերծ կպահի համակարգային ցնցումներից: Այլ կերպ ասած, նա պետք է լինի այն «լուսավոր սուվերենը», որն ազատ կլինի անցյալի կապերից և նույնիսկ ի վնաս իր ունեցած արտոնությունների, կցանկանա ամրապնդել արդարության, ազատության և անհատի արժանապատվության սկզբունքները⁶⁹: Քաղաքական որոշումներ կայացնողները պետք է այնպիսի փոփոխությունների ձգտեն, որ դրանք ոչ թե 5-10 տարվա համար լինեն, այլ տասնամյակների և հարյուրամյակների, նաև իրենցից հետո կառավարման

⁶⁷ ՀՀ նախկին երկու նախագահների (Ռոբերտ Քոչարյանի և Սերժ Սարգսյանի) և բազմաթիվ նախարարների, բարձրագույն պաշտոններ զբաղեցրած անձանց նկատմամբ քրեական գործեր են հարուցված:

⁶⁸ Рене Давид, Основные правовые системы современности, Москва 1988, стр. 74

⁶⁹ Նույն տեղում:

դեկը ստանձնողների համար, այն հաշվով, որ նույնիսկ եթե այդ ապագա ղեկավարները չունենան անհրաժեշտ «բարի կամքը», բարոյական նկարագիրը, սահմանադրորեն նրանց առաջ փակված լինեն դեպի անիրավություն և բռնատիրություն ետդարձի ճանապարհները:

4. 4. 3. Իշխանության տարանջատման տեսության հիմնադրույթները⁷⁰:

Իշխանության տարանջատման տեսության համաձայն, իշխանությունը պետք է բաժանվի երեք, միմյանցից անկախ ճյուղերի՝ *օրենսդիր, գործադիր և դատական*: Յուրաքանչյուրն իր ոլորտում պետք է բացարձակ, լիակատար անկախություն, ինքնուրույնություն ունենա: Նրանց միջև առկա փոխզույգող հարաբերությունները, լծակները չպիտի վերածվեն ենթակայական հարաբերությունների:

⁷⁰Այս դրույթները նախկինում ներկայացվել են հետևյալ հրատարակություններում և հոդվածներում. «Մարդու իրավունքներ». ձեռնարկ ուսուցչի համար, Վանաձոր, 2002, «Մարդու իրավունքների հասկացությունը», Վանաձոր, 2000, հոդված «Երկու առաջնահերթություն և երկու առաջարկ մարդու իրավունքների պաշտպանության ճանապարհին», Մարդու իրավունքների հեռանկար խաղաղության և ժողովրդավարության համար. Մարդու իրավունքներ, Մարդու իրավունքների կրթություն և փոքրամասնություններ». Պոստդամի համալսարան, 2005, «Իշխանության իրական տարանջատման անհրաժեշտություն է», «Վասն արդարության» իրավական գիտամեթոդական հանդես, 2005, 4 (54)-րդ համար, էջ 2-5, Երևան, «Սահմանաթողություն», ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» թերթ, թիվ 6-7, 10, 11, Երևան, 1999թ. մարտ – հունիս, հոդված «Իրավունքը՝ հայոց պետականության հիմք», «Հայաստանի Հանրապետություն» օրաթերթ, 1994թ. ապրիլի 15, «Երաշխավոր, թե՛ ... թագավոր», «Ազգ» օրաթերթ, 1993թ. օգոստոսի 17:

1. *Օրենսդիրը* պետք է մշակի և ընդունի օրենքներ, որոնք պարտադիր են բոլորի համար: Իշխանության մյուս թևերը և տարբեր կառույցներ, մարմիններ կարող են ունենալ օրենսդրական նախաձեռնության կամ առաջարկություններ կատարելու իրավունք: Գործադիր և դատական իշխանությունների հետ հարաբերություններում հավասարակշռման ու փոխզույգման գործառույթն օրենսդիրն իրականացնում է օրենքներ ընդունելու, հարցապնդումների, ոչ դատական կամ վարչական ենթակայության կարգով պաշտոնանկության (իմփիչմենթի) միջոցով: Սակայն Հայաստանի Հանրապետությունում ներկայումս օրենքների մեծ մասը մշակվում է կառավարությունում և նախարարություններում⁷¹: Հետևաբար, օրենքներ ընդունելու միջոցով իրական, գործուն հավասարակշռման գործառույթ օրենսդրի և մյուս երկու թևերի միջև, այս պայմաններում չի կարող լինել:

Օրենսդրական հսկողություն իրականացնելու նպատակով օրենսդիրը չպիտի հետևի դատարանի կայացրած վճիռներին կամ դրանք քննարկման առարկա դարձնի: Դատարանները ենթարկվելով միայն օրենքին (ոչ թե գործադրին կամ օրենսդրին), լիակատար ազատություն պետք է ունենան իրապես ապահովելու համար օրենքի առաջ բոլորի հավասարության սկզբունքը:

Կառավարությունը՝ որպես օրինաստեղծ գործընթացի օղակ, պետք է դուրս հանվի այդ շղթայից, պահպանելով նրա օրենսդրական նախաձեռնության իրավունքը: Դրանով, կառավարությունը, նախարարությունները կազատվեն «ուրիշի» գործը կատարելու պարտա-

⁷¹ Մեր ունեցած տվյալների համաձայն, Ազգային ժողովի 7-րդ գումարման բոլոր նստաշրջանների ընթացքում ընդունվել է 657 օրենք, որից՝ 535-ը կամ 81,4 %-ը մշակվել է կառավարության կողմից:

վորությունից և կկենտրոնանան բուն կառավարման, գործադիր գործառույթների վրա: Իսկ օրենսդիրը, պետք է լինի արհեստավարժ, համապատասխանի իր անվանմանն ու կոչմանը, մշակի և ընդունի հնարավորինս կատարյալ, արդարացի օրենքներ, ժամանակ չվատնի ժողովրդահաճոքադաքական հայտարարությունների, ցուցադրական գործողությունների վրա, այլ իրապես և ամբողջությամբ ստանձնի երկրում օրինաստեղծ գործառույթը:

2. *Գործադիրը՝* կառավարությունը, պետք է երկիրը կառավարի օրենսդրի ընդունած օրենքներին համապատասխան: Նա չպետք է միջամտի օրինաստեղծ գործունեությանը և պիտի իրավունք ունենա ընդունել բացառապես ենթաօրենսդրական ակտեր: Անթույլատրելի, անբնական է այն իրավիճակը, երբ գործադիրն ինքն է օրենքներ գրում, դրանք մշակում *«ըստ իր հարմարության»* կամ փոխում *«խանգարող»* օրենքները: Սա խաթարում է *իրավունքի տիրապետության* սկզբունքը, որովհետև նշանակում է յուրաքանչյուր նոր կառավարության իրավունք ընձեռել փոխելու և սրբագրելու օրենքներն ըստ իր «հարմարության»: Դա ուղղակիորեն քայքայիչ ներգործություն է ունենում բուն համակարգի վրա՝ ի չիք դարձնելով գործառույթների տարանջատման սկզբունքը: Եթե կառավարությունը չի կարողանում կառավարել գործող օրենսդրությանը համապատասխան, և նրա օրենսդրական նախաձեռնությունները մերժվում են օրենսդրի կողմից, ապա պետք է հրաժարական տա և ոչ թե փոխի օրենքներն ըստ իր հարմարության և կարողությունների: Գործադիր իշխանությունն օրենսդրական նախաձեռնության իրավունքով կարող է և պետք է նպաստի օրինաստեղծ գործառույթին՝ դրանով միաժամանակ հավասարակշռելով օրենսդիր – գործադիր փոխհարաբերությունները:

3. *Դատական իշխանությունը* պետք է իրականացնի արդարադատություն և երկրում ապահովի իրավակարգը, իրավունքի տիրապետությունը և օրինականությունը: Օրենքի առաջ հավասարության և պատժի անխուսափելիության սկզբունքներին համապատասխան՝ յուրաքանչյուր իրավախախտման համար պատասխանատվություն պետք է կրեն և՛ օրենսդիրները՝ յուրաքանչյուր՝ պատգամավոր, և՛ կառավարության անդամներն ու մյուս բարձրաստիճանավոր պաշտոնյաները, և՛ ցանկացած պաշտոնյա ու քաղաքացի, այդ թվում՝ հանրապետության նախագահն ու վարչապետը⁷²:

Արդարադատության, դատական իշխանության անկաշառության ապահովման համար հզոր երաշխիք կարող է լինել *Երդվյալ ատենակալների ինստիտուտը*: Անբացատրելի և տարօրինակ է, որ Երդվյալ ատենակալների ինստիտուտը նախատեսված է եղել 1995թ. Սահմանադրության 91-րդ հոդվածով, ներառված է եղել նաև՝ 1996թ. դատաիրավական բարեփոխումների ծրագրում, սակայն այդպես էլ չի գործել⁷³: Երդվյալ ատենակալների ինստիտուտի, որպես արդարադատու-

⁷² ՀՀ գործող Սահմանադրության 141-րդ հոդվածի 1-ին մասի համաձայն, ՀՀ նախագահը «...կարող է պաշտոնանկ արվել պետական ղավաճանության կամ այլ ծանր հանցագործության համար»: Դա նշանակում է, որ ՀՀ նախագահն անուղակիորեն արտոնվում է կատարելու ՀՀ քրեական օրենսգրքով հետապնդվող, սակայն ոչ ծանր որակված մյուս «արարքները»: Դա, ըստ էության, խտրականություն է և օրենքի առաջ հավասարության սկզբունքի խախտում:

⁷³ Այդ հարցը խորությամբ ուսումնասիրել և վերլուծել է ի.գ.դ. Արթուր Ղամբարյանն իր «*Ինչու՞ հայ ժողովուրդը հրաժարվեց արդարադատությանը մասնակցելու իրավունքից*», աշխատանքում: Հեղ. Հրատարակություն, Եր. 2017: Կատարված վերլուծություններից ընթերցողի համար ակնհայտ է դառնում, որ որոշակի, իշխանություն ունեցող շրջանների կողմից խոչընդոտվել է սահմանադրական այդ նորմի գործադրումը:

յան անփոխարինելի երաշխիքի ներդրումը Հայաստանում խիստ անհրաժեշտություն է:

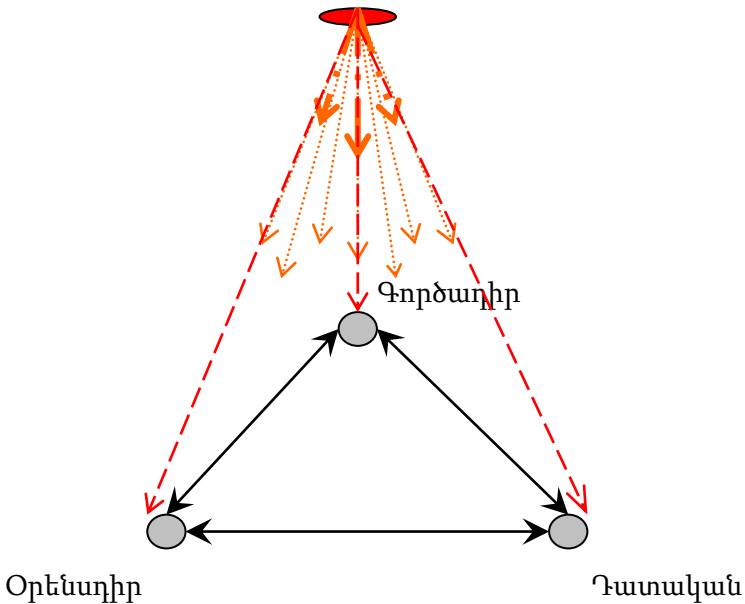
Դատավորների օրինավորության և բարեվարքության պահանջներն ավելի խիստ պետք է լինեն՝ ըստ արմատավորված «վարքագծի բարձր չափորոշիչների»⁷⁴: Նրանք պետք է բարոյական բարձր նկարագրի մարմնավորում լինեն: Դատավորի կողմից որևէ իրավախախտման, բարոյական նկարագրի խաթարման կասկածի կամ տպավորություն ստեղծվելու⁷⁵ դեպքում պետք է հեշտությամբ իմփիչմենթի՝ Ազգային ժողովի կողմից ոչ դատական կարգով պաշտոնանկության վարույթ հարուցվի: Պետք է դյուրացվի իմփիչմենթի վարույթի հարուցման մեխանիզմը:

Դատարանները պետք է անսահմանափակ լիազորություն և անկախություն ունենան, մանավանդ, որ դրանք չեն կարող յուրացնել ո՛չ գործադրի, ո՛չ օրենսդրի լիազորությունները : Բոլոր դատարանները պետք է օրենսդրական նախաձեռնության իրավունք ունենան, ինչը օրենսդրի հետ հարաբերություններում հավասարակշռման գործոն է: Արդարադատություն իրականացնելիս, դատարանները պետք է նաև արտոնված լինեն կիրառել *իրավունքի ընդհանուր սկզբունքները*, եթե բացակայում են կիրառելի համապատասխան նորմերը:

⁷⁴ ՀՀ Դատական օրենսգիրք, հոդված 88, մաս 2:

⁷⁵ Նույն տեղում, հոդված 89, մաս 3, մաս 5:

ԱԶԱՏ ՄԱՍՈՒԼ

Նկար 1. Կառավարման գործառույթների տարանջատումը և թների փոխադարձ հավասարակշռումը:

Դատավորներին, դատախազներին և իրավապահ լիազորություններ ունեցող մյուս բարձրաստիճան պաշտոնյաներին պաշտոնի նշանակող կամ ընտրող մարմինը (պաշտոնյան) իրավունք չպետք է ունենա նրանց աշխատանքից արձակել կամ նրանց նկատմամբ կարգապահական կամ այլ տույժի, քրեական կամ այլ պատասխանատվության ենթարկելու հարց հարուցել: Նման ուղղակի կամ միջնորդավորված (օրինակ՝ *Բարձրագույն դատական խորհրդի* միջոցով⁷⁶)

⁷⁶ ՀՀ գործող Սահմանադրություն, հոդված 175, 6-8 – բն մասեր:

փոխհարաբերությունները խաթարում են դատարանների անկախությունը, հետևաբար նաև՝ կառավարման գործառույթների (իշխանության) տարանջատման համակարգը:

Անգնահատելի է *ազատ մամուլի՝ չորրորդ իշխանության*⁷⁷ դերակատարությունը: Այն յուրահատուկ լուսարձակի դեր պետք է խաղա՝ հզոր ճառագայթներով լուսավորելով կառավարման (իշխանության) երեք թևերի գործունեության դաշտերն ու բացահայտելով նրանց ամեն մի քայլը, գործողությունն այնպես, որ ոչինչ ստվերում, գաղտնի չմնա և հանրությանը, յուրաքանչյուր անհատի տեսանելի ու հասկանալի լինեն նրանց բոլոր գործերը: (տե՛ս նկար 1):

Ակնհատ է, որ արդեն 2-3 դար աշխարհի զգալի մասում հաջողությամբ գործադրված *իշխանության տարանջատման հայեցակարգն* աստիճանաբար սպառում է իրեն և իր տեղը պետք է զիջի նոր՝ իրապես արդարացի, չքաղաքականացված իրավունքի և մարդու իրավունքների տիրապետությամբ *նոր հանրային դաշինքի* հայեցակարգին: Այն հանրությանը, ժողովրդին կվերադարձնի ի Վերուստ նրան տրված իշխանությունը և կձևավորի այնպիսի համակարգ, ուր կբացառվի իշխանության հափշտակումը:

⁷⁷ Այս դեպքում «իշխանություն» բառի գործածումը ընդունելի է, քանի որ ազատ լրատվամիջոցներն ինքնին ժողովրդի մաս են կազմում:

4. 5. ՄԱՐԴՈՒ ԻՐԱՎՈՒՆՔՆԵՐԻ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ

4. 5. 1. Մարդու իրավունքների էությունը և հատկանիշները

Կառավարման գործառույթների իրական տարանջատման և անկախ դատական համակարգի առկայության դեպքում մարդու իրավունքների պաշտպանության հատուկ, հավելյալ կառույց կարող է չլինել: Այդպիսի համակարգի նախատեսումն արդեն նշանակում է ընդունել պետական մարմիններում համակարգային խնդիրների առկայությունը: Պատահական չէ, որ Շվեդիայում, ուր առաջինն է ստեղծվել մարդու իրավունքների պաշտպանության պետական կառույց, այն ստեղծվել է որպես վարչակազմի նկատմամբ «*պահապան շան*» գործառույթով օժտված հավելյալ հաստատություն՝ «special institution designed to be a watchdog of the administration»⁷⁸

Ժամանակակից աշխարհում որոշակի տարրնկալումներ կան մարդու իրավունքների ուսմունքի և մարդու իրավունքների գործնական պաշտպանության ոլորտում: Այդ խնդիրներն առկա են և՛ միջազգային, և՛ ազգային մակարդակներում:

Հայտնի է, որ մարդու իրավունքները պայմանավորված չեն, չեն ստեղծվում պետության օրենսդրական գործունեությամբ և չեն բխում օրենսդրի ընդունած օրենքներից, այդ թվում՝ հիմնական օրենքից՝ սահմա-

⁷⁸ «Major legal systems in the world today: An introduction to the comparative study of Law», by Rene David and John E.C. Brierley, London, 1985, p. 89

նադրությունից: Հետևաբար, մարդու իրավունքները չպետք է շփոթել իրավունքի, իրավագիտության հետ: Հայտնի է նաև, որ մարդու իրավունքների հարաբերությունները ուժային, իշխանական բնույթի հարաբերություններ են *անհատի* և *պետության* միջև, որոնք այդ հարաբերությունների իրավահավասար սուբյեկտներն են⁷⁹:

Մարդու իրավունքները բնորոշվում են յոթ հատկանիշներով՝ համընդհանրություն, անկապտելիություն, անձեռնմխելիություն, անօտարելիություն, անհատականություն, անբաժանելիություն կամ միասնականություն և մարտնչողություն⁸⁰:

Ճիշտ չէ լայն տարածում գտած մարդու իրավունքների տարանջատումը *«հիմնականի և ոչ հիմնականի, գլխավորի և երկրորդականի»*, ինչը տեղ է գտել բազմաթիվ միջազգային փաստաթղթերում, ազգային սահմանադրություններում և տեսական, դասագրքային գրականության մեջ: Դրանցից հիմնականը *«Մարդու իրավունքների և հիմնարար ազատությունների պաշտպանության մասին»* 1950թ. նոյեմբերի 04-ին ընդունված Եվրոպական համաձայնագիրն է, որից, ենթադրաբար, այդպիսի բաժանումը ընդօրինակվել է շատ երկրների ու փորձագետների, հեղինակների կողմից: ՀՀ գործող Սահմանադրության 2-րդ գլուխը վերնագրված է՝ *«Մարդու և քաղաքացու հիմնական իրավունքները և ազատությունները»*: Սահմանադրության 3-րդ, 74-77-րդ

⁷⁹ «Մարդու իրավունքներ». ձեռնարկ ուսուցչի համար, Վանաձոր, 2002, էջ 10-11

⁸⁰Այս հատկանիշներից յուրաքանչյուրի նկարագրությունը տրված է «Մարդու իրավունքներ» . ձեռնարկ ուսուցչի համար, Վանաձոր, 2002, էջ 11-14-ում:

հողվածներում նույնպես ընդգծվում են մարդու հիմնական իրավունքները: Մինչդեռ, պետությունները պարտավոր են ճանաչել, ամրագրել մարդկային բոլոր իրավունքները: Այն դրույթը, որ մարդկային բոլոր իրավունքները համընդհանուր, անբաժան, փոխկապված և փոխկապակցված են, հանգամանալի քննարկումից հետո համընդհանուր հավանության է արժանացել *Մարդու իրավունքների համաշխարհային երկրորդ համաժողովում*, Վիեննայում, 1993 թվականին ընդունված Հռչակագրում և գործողությունների ծրագրում (5-րդ կետ) և վերջնականապես պարզաբանված, լուծված հարց է⁸¹: Անգամ *կյանքի իրավունքը* չի կարելի գերադասել, օրինակ՝ *խոսքի, համոզմունքների ազատության իրավունքից*, քանի որ որոշակի իրավիճակներում, օրինակ՝ իրավապաշտպանների, լրագրողների, որոշակի անհատների համար խոսքի, համոզմունքների ազատությունը կարող է գերադասվել կյանքի իրավունքից: Հետևաբար, մարդկային բոլոր իրավունքները հավասարապես կարևոր են:

Վիճահարույց է նաև՝ մարդու իրավունքների բաժանումը *կոլեկտիվ* ու *անհատական* իրավունքների, քանի որ մարդու իրավունքները մշտապես *անհատական* բնույթ ունեն: Մարդու իրավունքները «ուսմունք է յուրաքանչյուր անհատի մարդկային իրավունքների և ոչ թե նրանց հավաքական շահերի պաշտպանության մասին: Օրինակ՝ խոսելով փախստականների, կանանց, երեխաների, հաշմանդամների իրավունքների մասին՝ պետք է նկատի ունենալ յուրաքանչյուր անհատ փախստականի, երեխայի, կնոջ, հաշմանդամի և ազգային փոքրամաս-

⁸¹ Всемирная Конференция по Правам Человека; Венская Декларация и Программа Действий, Нью-Йорк, 1995, стр. 25

նության ներկայացուցչի մարդկային իրավունքները: Հավաքական մոտեցումն անընդունելի է Մարդու իրավունքների ուսմունքի համար, քանի որ այն հակասում է Մարդու իրավունքների անհատականության հատկանիշին»⁸²:

4. 5. 2. Մարդու իրավունքների գործնական պաշտպանության հիմնախնդիրները

Չորս հիմնախնդիրներ առավել ակներև են ժամանակակից աշխարհի միջազգային և ազգային մակարդակներում.

Առաջին. մարդու իրավունքները հաճախ քաղաքականացվում են՝ աղավաղելով, խաթարելով դրանց բուն էությունը:

Երկրորդ. մարդու իրավունքները և՛ ազգային, և՛ միջազգային մակարդակներում հաճախ կիրառվում, գործադրվում են քաղաքական շահերի թելադրանքով, երկակի չափանիշներով⁸³:

Երրորդ. մարդու իրավունքների որոշ դրույթներ հաճախ չարաշահվում են՝ առանձին խմբերի իրավունքները

⁸² «Մարդու իրավունքներ». ձեռնարկ ուսուցչի համար, Վանաձոր, 2002, էջ 13

⁸³ Այս խնդիրները նկատի ունեն, անշուշտ, Արցախի Հանրապետության Մարդու իրավունքների պաշտպան Արտակ Բեգլարյանը, խոսելով 2020թ. սեպտեմբերի 27-ին սանձազերծված պատերազմի ժամանակ Ադրբեյջանի բանակի ու նրա վարձկանների կողմից քաղաքացիական բնակչության նկատմամբ գործած գազանությունների և միջազգային կառույցների լուրջ մասին: Բեգլարյանը միջազգային կառույցներին մեղադրել է մարդու իրավունքների նկատմամբ «կեղծ պաշտամունքի», և «քաղաքական նպատակահարմարության ու անկարևոր մանդատների ետևում» թաքնվելու համար: Տե՛ս «Ժողովուրդ» օրաթերթ, 2020թ. հոկտեմբերի 16

հակադրելով մարդկանց այլ խմբերի կամ մեծամասնության իրավունքներին, ավանդական, բարոյական, արժեհամակարգերին:

Չորրորդ. մարդկային իրավունքների արժեվորմանը զուգահեռ թերագնահատված կամ անտեսված է անհատի՝ իր ընտանիքի և ընկերոջ, համայնքի և պետության առջև պարտավորությունների գիտակցման և դրանց կրելու անհրաժեշտության հարցը:

Նշված հիմնախնդիրներն ի հեճուկս մարդու իրավունքների հատկապես *համընդհանրության* և *անհատականության* հատկանիշների, աղավաղում են մարդու իրավունքների բուն էությունը, ստվերում դրանց մարդասիրական, բարոյական, բնույթը և հետևաբար՝ պատշաճ գործադրությունը: Դրա հետևանքով, մարդու իրավունքների ուսմունքը ենթարկվում է խիստ քննադատությունների հատկապես ավանդական արժեհամակարգերի կրողների, եկեղեցիների, հավատացյալների կողմից⁸⁴: Խոր անջրպետ է ստեղծվում դիվայնացված մարդու իրավունքների ուսմունքի և հոգևոր կյանքով ապրող աշխարհի միլիարդավոր մարդկանց միջև:

Մարդու իրավունքների աղավաղված, քաղաքականացված, մակերեսային ընկալումները հաղթահարելու նպատակով անհրաժեշտ է, որ ՀՀ նոր սահմանադրության

⁸⁴ Տես, օրինակ՝ «Ազատություն և Պատասխանատվություն. Ներդաշնակության որոնումներ», Կիրիլ Պատրիարք, Ս. Էջմիածին-2009, էջ 115-133, «Արդի իրավունքի քրիստոնեական ակունքները» Ռաֆայել Պապայան, Սբ. Էջմիածին 2002, էջ 17-43, 233-240

մեջ ամրագրվեն մարդու իրավունքների բոլոր հատկանիշները:

Կարևոր է, որ ՀՀ նոր սահմանադրության մեջ համապատասխան գլուխը վերնագրվի *«Մարդու և քաղաքացու իրավունքները, ազատությունները և պարտականությունները»* և այդ գլխում առանձին իրավունքները և ազատություններն ամրագրող հոդվածները շարադրվեն պետության կողմից անհատի իրավունքը (ազատությունը) ճանաչող և ամրագրող և ոչ թե դրանք շնորհող լեզվական ոճով: Գործող ՀՀ Սահմանադրության 2-րդ գլխում պետությունը ճանաչում և օրենսդրորեն ամրագրում է անհատի իրավունքներն ու ազատությունները և ոչ թե իր կողմից դրանք շնորհում անհատին: Հետևաբար, այդ բաժնի հոդվածներն անհրաժեշտ է շարադրել մարդկային իրավունքները ճանաչող, ամրագրող ոճով⁸⁵, որն ավելի համապատասխան կլինի Մարդու իրավունքների ուսմունքի էությանը և բովանդակությանը, ըստ որի՝ մարդկային իրավունքները ի Վերուստ, ի ծնե տրված են մարդկային ընտանիքի բոլոր անդամներին⁸⁶: Այլապես, կնշանակեր, թե մինչև ՀՀ Սահմանադրության ընդունումը ՀՀ քաղաքացիներն այդ իրավունքները չեն ունեցել: Օրինակ՝ ՀՀ գործող սահմանադրության 44-րդ հոդվածի 1-ին մասը շարադրված է՝ «Յուրաքանչյուր ոք ունի խաղաղ, առանց զենքի հավաքներին ազատորեն մասնակցելու և դրանք

⁸⁵ Այդպիսի ոճով է շարադրված, օրինակ՝ ԱՄՆ-ի սահմանադրությունը:

⁸⁶ Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագիր, նախաբան, առաջին պարբերություն:

կազմակերպելու իրավունք»: Առաջարկում ենք՝ այն շարադրել հետևյալ ոճով՝ «Հայաստանի Հանրապետությունում ոչ ոք չի կարող մերժել յուրաքանչյուրի խաղաղ, առանց զենքի հավաքներին ազատորեն մասնակցելու և դրանք կազմակերպելու իրավունքը»: Կամ՝ Սահմանադրության հոդված 24-ում կարդում ենք. «Յուրաքանչյուր ոք ունի կյանքի իրավունք»: Առաջարկում ենք այն շարադրել հետևյալ կերպ. «Ոչ ոք չի կարող ժխտել յուրաքանչյուր անհատի կյանքի իրավունքը»:

4. 6. ԸՆԴԵՐՔԸ ԵՎ ԲՆԱԿԱՆ ՊԱՇԱՐՆԵՐԸ ⁸⁷

Այս բաժնի հիմնադրությունները հիմնվում են հետևյալ երեք ճշմարտությունների վրա.

1. Հայ ժողովրդի նախորդ սերունդներից ժառանգած երկրի ընդերքը և բնական պաշարները սեփականության իրավունքով պատկանում են ոչ միայն ներկա, այլև՝ գալիք դարերի բոլոր սերունդներին:

Հետևաբար, հայ ժողովրդի այսօրվա սերունդն իրավունք չունի սպառել գալիք սերունդների ունեցվածքը, այն՝ ինչ իրեն չի պատկանում: Գալիք սերունդների իրավունքների այսօրվա բռնադատումները ո՛չ իրավական, և ո՛չ էլ բարոյական արդարացում չունեն: Ներկա սերունդը որևէ «առավելություն», «արտոնություն» չունի իրեն հաջորդող սերունդների նկատմամբ և պարտավոր է պահպանել ընդերքը և ստանձնել

⁸⁷Այս հիմնադրությունները պաշտոնապես, ներկայացվել են ՀՀ վարչապետ Նիկոլ Փաշինյանին 2019թ. հոկտեմբերին:

«պատասխանատվությունն ապագա սերունդների նկատմամբ»⁸⁸:

2. *Երկիր մոլորակի բնական պաշարները սահմանափակ են: Փոքր տարածք ունեցող Հայաստանի Հանրապետության բնական պաշարներն՝ առավել ևս:*

Որոշակի ճշգրտությամբ, հնարավոր է պարզել, թե Հայաստանի մետաղական հանքերի և բնական պաշարների այսօրվա ծավալներով հետագա շահագործման դեպքում քանի տարի հետո դրանք կսպառվեն և գալիք սերունդներին կմնան միայն պոչամբարներ ու անապատներ: 50, 100, գուցե՝ 150 տարի հետո, դա էական չէ: Էական է այն, որ ոչ մի փորձագետ, գիտնական կամ նույնիսկ մարգարե չի կարող իմանալ, թե երբ է լինելու մարդկության վախճանը, դեռևս քանի՞ սերունդներ են ապրելու մեր երկրի, մեր մոլորակի վրա:

3. *Հանքարդյունաբերությունը տնտեսության կայուն զարգացման ուղղություն չի կարող համարվել, քանի որ այն հակասում է կայուն զարգացման տեսությանը:*

Դեռևս 1987թ. Բրանթլանդի հանձնաժողովը⁸⁹ «կայուն զարգացումը» սահմանել է՝ որպես *զարգացում, որը «հոգալով ներկա կարիքները, չի վտանգում ապագա սերունդների իրենց կարիքները հոգալու հնարավորությունը»*: Սա դասագրքային, անվիճարկելի ձևակերպում է: ՀՀ գործող Սահմանադրության 12-րդ հոդվածի համաձայն՝

⁸⁸ ՀՀ գործող Սահմանադրության հոդված 12:

⁸⁹ 1980-ականներին ՄԱԿ-ը ստեղծեց Բնապահպանության և զարգացման հանձնաժողով, որը հրապարակեց զեկույց «Մեր ընդհանուր ապագան» վերնագրով: Հանձնաժողովն այդպես կոչվում է իր նախագահ, Նորվեգիայի նախկին վարչապետ Գրո Հարլիմ Բրանթլանդի անունով: «Կողմնացույցիկ, մարդու իրավունքների կրթության մանկական ձեռնարկ», Վանաձոր, 2012, էջ 310

«Պետությունը խթանում է շրջակա միջավայրի պահպանությունը, բարելավումը և վերականգնումը, բնական պաշարների ողջամիտ օգտագործումը՝ ղեկավարվելով կայուն զարգացման սկզբունքով և հաշվի առնելով պատասխանատվությունն ապագա սերունդների առջև»: Սահմանադրական այս նորմը Հայաստանում շարունակաբար խախտվում է: Հանքերը բոլորովին էլ *«ողջամիտ»* չեն օգտագործվում, քանի որ արտահանվում է ոչ թե, օրինակ՝ ոսկյա կամ պղնձե արտադրանք, այլ ընդամենը՝ խտանյութ: Իսկ սահմանադրական *«կայուն զարգացման սկզբունքով»* ղեկավարվելու և *«ապագա սերունդների առջև պատասխանատվության հաշվի առնելու»* դրույթը պարզապես չի պահպանվում, քանի որ ներկա սերունդը ուղղակի ոչնչացնում է գալիք սերունդների ապրելու, գոյատևելու ու զարգանալու պայմանները:

Ներկայացված ճշմարիտ դատողություններից բխում է ճշմարիտ եզրակացություն: Մետաղական հանքարդյունաբերությունը և բնական պաշարների շահագործումը Հայաստանում իրավաչափ չէ, քանի որ խախտում է և՛ ներկա, և՛ գալիք սերունդների իրավունքները, ինչպես նաև անօրինական է, քանի որ ուղղակիորեն հակասում է ՀՀ գործող Սահմանադրության 12-րդ հոդվածին և բնապահպանության ոլորտի ազգային ու միջազգային բազմաթիվ համաձայնագրերի ու օրենքների:

Հայաստանի Հանրապետությանն անհրաժեշտ է մշակել երկարաժամկետ ռազմավարական ծրագիր և գործողությունների պլան – ժամանակացույց և դրան համապատասխան աստիճանաբար նվազեցնել մետաղական հանքարդյունաբերության և բնական պաշարների

շահագործման ծավալները՝ ի վերջո այն հասցնելով երկրի ներքին, ռազմական արդյունաբերության և հարակից ճյուղերի զարգացման համար անհրաժեշտ կարիքների ծավալին:

Հետևաբար, անհրաժեշտ է սահմանադրորեն արգելել Հայաստանի Հանրապետությունում մետաղական հանքարդյունաբերությունը, դա թույլատրելով երկրի ներքին, ռազմական արդյունաբերության և հարակից ճյուղերի զարգացման համար անհրաժեշտ կարիքների ծավալի չափով:

Անհրաժեշտ է սահմանադրորեն ճանաչել գալիք սերունդների իրավունքներն ընդերքի և բնական պաշարների նկատմամբ:

ԳԼՈՒԽ 5. ԱՌԱՋԱՐԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Վենետիկի հանձնաժողովը 2011թ. մարտի 25-26-ի «Իրավունքի տիրապետության» թեմայով զեկույցում⁹⁰, եկել է այն եզրակացության, որ հնարավոր է համընդհանուր համաձայնության (կոնսենսուսի) կայացում «իրավունքի տիրապետություն» (Rule of Law) հասկացության բովանդակությունը կազմող հետևյալ վեց տարրերի շուրջ. (1) օրինականություն, ներառյալ՝ թափանցիկ, հաշվետու և ժողովրդավար օրինաստեղծ գործընթացը, (2) իրավական որոշակիություն (3) կամայականության արգելք (4) անկախ և անկողմնակալ դատարանների առջև արդարադատություն, ներառյալ՝ վարչական ակտերի դատական վերանայման հասանելիություն, (5) մարդու իրավունքների

⁹⁰ Report on the Rule of Law, Adopted by the Venice Commission at its 86th plenary session (Venice, 25-26 March 2011), point 41

հարգանք (6) օրենքի առաջ հավասարություն և անխտրականություն⁹¹:

Առաջարկվում է՝ թվարկված վեց տարրերին ավելացնել յոթերորդը՝ *իրավունքի գերակայությունը քաղաքական գաղափարախոսությունների նկատմամբ*, որով կամբողջանա եզրույթի բովանդակությունը:

2. Նախատեսել Հայաստանի Հանրապետության պաշտպանության և ազգային անվտանգության սահմանադրական իրական երաշխիքներ, որոնք նկատի կառնեն և կարտացոլեն Հայաստանի Հանրապետության, Արցախի Հանրապետության և հայկական սփյուռքի տարածաշրջանային, աշխարհագրական, ռազմաքաղաքական իրադրությունները և պայմանները, ինչպես նաև Հայ ժողովրդի պատմական Հայրենիքի մեծ մասի կորստի, Հայոց Մեծ Եղեռնի դասերը և կատարված հետևությունները:

3. Ընդունել պրոֆեսոր Ա. Ղամբարյանի և դոցենտ Թ. Շաքարյանի առաջարկը և ՀՀ նոր սահմանադրությամբ Հայաստանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցին ճանաչել որպես հանրային իրավունքի իրավաբանական անձ:

4. ՀՀ գործող Սահմանադրության 18.1 հոդվածով նախատեսված ձևակերպումը խմբագրել հետևյալ կերպ. «Հայաստանի Հանրապետությունը ճանաչում է Հայաստանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցին՝ որպես հանրային իրավունքի իրավաբանական անձի, և նրա, որպես ազգային եկեղեցու՝ բացառիկ առաքելությունը հայ ժողովրդի հոգևոր կյանքում, հայ ազգային մշակույթի

⁹¹ Նույն տեղում:

զարգացման և ազգային ինքնության պահպանման գործում:

5. Նախատեսել, որ Հայաստանի Հանրապետության և Հայաստանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու հարաբերությունները կարգավորող օրենքով կարգավորվում են ՀԱՍԵ բարեփոխումների, Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի և Ազգային եկեղեցական ժողովների հոգևոր և աշխարհական պատգամավորների ընտրությունների և դրանց գործունեության ընթացակարգերի թափանցիկության և հայ ժողովրդի՝ որպես ընդհանրական եկեղեցու առաջ հաշվետու լինելու մեխանիզմները:

6. Արգելել Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի և Ազգային եկեղեցական ժողովների հոգևոր և աշխարհական պատգամավորների ընտրություններին պետական մարմինների որևէ միջամտություն կամ անուղղակի ներգործություն, այդպիսի արարքները ճանաչելով որպես հայ ժողովրդի և նրա ազգային և հոգևոր անվտանգության դեմ ուղղված ծանր հանցագործություններ:

7. Նախատեսել դրույթ, ըստ որի Հայաստանի Հանրապետությունը և Հայաստանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցին համագործակցում են հանրային կյանքի տարբեր ոլորտներում ի շահ հայ ժողովրդի զարգացման, հայոց պետականության հզորացման և Հայաստանի քաղաքացիների հոգևոր կրթության և դաստիարակության:

8. Հայաստանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցին ազատել բոլոր հարկերից:

9. Գիտական, փորձագիտական վերլուծությունների հիման վրա սահմանադրորեն սահմանել.

9.1. պետական և տեղական ինքնակառավարման մարմինների համակարգերում հանրային կարիքների համար անհրաժեշտ *պետական բյուջեով պահվող կառույցների* (ՊԲՊԿ) սպառիչ ցանկը:

9.2. պետական և տեղական ինքնակառավարման մարմինների համակարգերում *պետական բյուջեից վարձատրվող անձանց*² (ՊԲՎԱ) ողջամիտ, հիմնավորված սահմանաքանակները:

10. Մասնավոր իրավունքի ոլորտի de jure և de facto բնականոն իրավահարաբերությունները համամասնաբար փոխադրել հանրային իրավունքի ոլորտ.

10.1. de facto վերականգնելով ժողովրդի ի սկզբանե ունեցած լիիշխանությունը և օրինական իրավունքները,

10.2. պետական մարմինների և ՏԻՄ համակարգերում վերացնելով հինգերորդ անիվի «գործառույթ» ունեցող բոլոր կառույցները, այդպիսով դադարեցնելով հսկայական միջոցների վատնումները,

10.3. անարդյունավետ գործառույթներով զբաղված հազարավոր, տասնյակ հազարավոր քաղաքացիների ներգրավելով արդյունավետ և ստեղծարար գործունեության մեջ:

⁹² Բարձրաստիճան պաշտոնատար, քաղաքական, հայեցողական և քաղաքացիական պաշտոններ զբաղեցնող, պետական և տեղական ինքնակառավարման մարմիններում տեխնիկական սպասարկում իրականացնող անձինք:

10.4. ՀՀ երկրորդ Սահմանադրության ընդունումից հետո օպտիմալացնել, նորացնել ամբողջ ՀՀ օրենսդրությունը, որն իր ներկա ահռելի ծավալով, հակասական դրույթներով դարձել է դժվար կիրառելի և տարընթերցումների, օրենքի շրջանցման և չարաշահումների տեղիք է տալիս:

11. Դատարաններին արտոնել արդարադատություն իրականացնելիս կիրառելու *իրավունքի ընդհանուր սկզբունքները*, այն դեպքերում, երբ բացակայում են կիրառելի համապատասխան նորմերը:

12. Դատավորներին, դատախազներին և իրավապահ գործառույթներ ունեցող մյուս բարձրագույն պաշտոնյաներին պաշտոնի նշանակող կամ ընտրող մարմինը (պաշտոնյան) իրավունք չպետք է ունենա նրանց աշխատանքից արձակել կամ նրանց նկատմամբ կարգապահական կամ այլ տույժի, քրեական կամ այլ պատասխանատվության ենթարկելու հարց հարուցել:

13. Բոլոր դատավորների, դատախազների և իրավապահ մարմինների բարձրաստիճան պաշտոնյաների նկատմամբ սահմանել բարեվարքության և օրինավորության ավելի խիստ պահանջներ ըստ արմատավորված «վարքագծի բարձր չափորոշիչների»⁹³ այն հաշվով, որ որևէ իրավախախտման կամ բարոյական նկարագրի խաթարման կասկածի, տպավորություն ստեղծվելու դեպքում հնարավոր լինի դյուրությամբ իմփիչմենթի՝ խորհրդարանի կողմից ոչ դատական կարգով պաշտոնանկության վարույթի հարուցումը:

⁹³ ՀՀ Դատական օրենսգիրք, հոդված 88, մաս 2:

14. Դատական համակարգում ներդնել և գործադրել *երդվյալ ատենակալների ինստիտուտը*, որպես արդարադատության կարևոր երաշխիք:

15. ՀՀ նոր սահմանադրության մեջ համապատասխան գլուխը վերնագրել *«Մարդու և քաղաքացու իրավունքները, ազատությունները և պարտականությունները»* և այդ գլխում առանձին իրավունքները և ազատություններն ամրագրող հոդվածները շարադրել պետության կողմից անհատի իրավունքը (ազատությունը) ճանաչող և ամրագրող և ոչ թե դրանք շնորհող լեզվական ոճով:

16. ՀՀ նոր սահմանադրության մեջ ամրագրել մարդու իրավունքների բոլոր՝ յոթ հատկանիշները. *համընդհանրություն, անկապտելիություն, անձեռնմխելիություն, անօտարելիություն, անհատականություն, անբաժանելիություն* կամ *միասնականություն* և *մարտնչողություն*⁹⁴:

17. Արգելել անձի և քաղաքացու նկատմամբ դատարանից բացի որևէ այլ մարմնի կամ պաշտոնյայի կողմից պատժի, տույժի կամ տուժանքի կիրառումը, որպես մարդու իրավունքների հարգանքի կարևոր երաշխիք⁹⁵:

18. *«Մարդու և քաղաքացու իրավունքները, ազատությունները և պարտականությունները»* գլխում նախատեսել

⁹⁴Այս հատկանիշներից յուրաքանչյուրի նկարագրությունը, բացատրությունը տրված է «Մարդու իրավունքներ» . ձեռնարկ ուսուցչի համար, Վանաձոր, 2002, էջ 11-14-ում:

⁹⁵ Ներկայումս, ՀՀ գործող օրենսդրությամբ անձի նկատմամբ պատիժ, տույժ կամ տուժանք կիրառելու իրավասություն է տրված բազմաթիվ պետական կառավարման և ՏԻՄ, տեսչական, վերահսկողական մարմինների, որի արդյունքում շարքային քաղաքացին խիստ խոցելի կարգավիճակում է:

անձի և քաղաքացու պարտավորությունները պետության, հանրության, ընտանիքի և մյուս քաղաքացիների նկատմամբ:

19. Վերացնել անձեռնմխելիության իրավունքը բոլոր բարձրաստիճան պաշտոնյաների, ներառյալ՝ հանրապետության նախագահի, վարչապետի և ԱԺ պատգամավորների, դատավորների համար, որն ըստ էության, ՀՀ շարքային քաղաքացիների նկատմամբ խտրականություն և օրենքի առաջ հավասարության սկզբունքի խախտում է⁶:

20. Արգելել Հայաստանի Հանրապետությունում մետաղական հանքարդյունաբերությունը և բնական պաշարների շահագործումը, դա թույլատրելով երկրի ներքին, այդ թվում՝ ռազմական արդյունաբերության և հարակից ճյուղերի զարգացման համար անհրաժեշտ կարիքների ծավալի չափով:

21. Արգելել մարդուն և բնությանն անդառնալի վնաս պատճառող տեխնոլոգիաներն անկախ դրանց տնտեսական շահութաբերությունից, այդ թվում՝ գենետիկորեն

⁶Յուրաքանչյուր ոք ունի անձի, բնակարանի, ունեցվածքի սահմանադրական անձեռնմխելիության իրավունքներ: Եթե վարչապետը, նախագահը, ԱԺ պատգամավորը կամ դատավորը իրավախախտում կամ հանցագործություն են կատարել, ապա պաշտոնը չպիտի վահանի դեր խաղա և հովանավորի նրանց, քանի որ նրանցից պահանջվում է լինել բարեվարք, օրինակելի և անբասիր: Փոխարենը, պետք է իրական դարձնել ՀՀ յուրաքանչյուր քաղաքացու անձեռնմխելիության սահմանադրական իրավունքը: ՀՀ պաշտոնյա քաղաքացին չի կարող «ավելի անձեռնմխելի» լինել քան շարքային քաղաքացին է:

ձևափոխված օրգանիզմների ներմուծումն ու արտադրությունը:

22. Սահմանադրորեն ճանաչել և ամրագրել գալիք սերունդների իրավունքները հողի, ընդերքի, ջրային և բնական մյուս պաշարների, ինչպես նաև տնտեսական և մշակութային ժառանգության նկատմամբ⁹⁷:

23. Սահմանադրորեն երաշխավորել Հայաստանում բնակվող ազգային փոքրամասնությունների ինքնության և կրթական, մշակութային ժառանգության պահպանությունը և զարգացումը:

2020թ. Հոկտեմբերի 28

ք. Վանաձոր

⁹⁷ Հայաստանի Անկախության մասին Հռչակագիր, կետ 7-րդ:

SUMMARY of Conception of the Second Constitution of the Republic of Armenia

1. Justifications of Necessity of the RA new Constitution

On February 12, 2020 by the decision of the RA Prime Minister, a *Professional Commission on Constitutional Reforms of the Republic of Armenia* has been formed with a task to develop a draft of the RA Constitutional Reforms.

However, there are solid justifications for adopting a new, second constitution in the Republic of Armenia instead of constitutional reforms.

1.1. The main justification is that the current Constitution of 1995 has significant, fundamental flaws in terms of ensuring the Rule of Law, real division of the managemental functions and construction of systemic, harmonious relations between its branches, ensuring real independency of courts, human rights protection system compliance with internationally accepted standards.

1.2. The second justification is the “trap of glories⁹⁸” threat. Any new government is in danger of alienating itself from democratic values, of surrendering “smoothly” unnoticed to the temptations of power levers, “glories”, and pleasures.

1.3. The third justification is the black line and stigma of falsifying the results of referendums for adoption of the Constitution in 1995 and later on Constitutional reforms of

⁹⁸ The expression is taken from the meaningful title of well-known Constitution of “Trap of Glory” (Yerevan-2002) by Shahamir Shahamirian (1723-1798), which is perceived as a trap of vainglory or thirst for fame, a constitution, that restrains the desires of dictators to reign.

2005 and 2015. The reality of adopting the basic law of the state by falsifications is intolerable.

2. Conceptual Foundations of the RA new Constitution

2.1. The Spiritual Christian Value System

Many famous scientists testify the objective relationship of the legal and moral terms with the God-given truths.

Peter Barenboim, a well-known Moscow lawyer, writes, that cessation of the Bible studies in Russian Universities, the absence of biblical constitutional theme in the programs of law universities has a “devastating effect on the constitutional legal thinking of the new generation⁹⁹”. In another of his works, he writes: “Without religion and morality, as Machiavelli teaches us, it is impossible to maintain neither democracy, nor the state itself in any way for a long time, and moreover a proper civil society cannot be created¹⁰⁰”.

The imperative of enshrining of spiritual Christian value system in the new Constitution of Armenia is conditioned with the historical and present exceptional realities in the life of the Armenian people: by the acceptance of the Christianity as the first state religion in the world, with the spiritual-cultural huge heritage of the Armenian Apostolic Holy Church and its important role especially at crucial moments in the life of the Armenian people (Avarayr, Sardarapat, Artsakh wars of 1990s and 2020).

⁹⁹ Петр Баренбойм, «Первая конституция мира, Библейские корни независимости суда», Москва 1997, стр.36

¹⁰⁰ Петр Баренбойм, “3000 лет доктрины разделения властей. Суд Сьютера” Москва 2003, стр. 86

2.2.The Rule of Law

In the “Report on the Rule of Law” of March 25-26, 2011, the Venice Commission examining in detail the historical development process of the concept and the confusion of perception of the term in different countries, the different legal approaches and has come to a conclusion, that there is possible to reach a general consensus on the following six elements, that make up the content of the concept.

(1) Legality, including a transparent, accountable and democratic process for enacting law; (2) legal certainty; (3) prohibition of arbitrariness; (4) access to justice before independent and impartial courts, including judicial review of administrative acts, (5) respect for human rights, (6) non-discrimination and equality before the law¹⁰¹.

We suggest to add the seventh to these six elements, *the Primacy of Law over the political ideologies*, which will complete the content of the term and will be acceptable to all. This provision, which was adopted in 18th century, is especially important for the countries, where, traditionally the politics has prevailed legally over the law. In the former Soviet Union, the legal relations were conditioned not by the concept of justice, but by the political ideas of communism¹⁰². The addition of the seventh element completes the content of the term. And here's why.

¹⁰¹ Ibid

¹⁰² «Основные правовые системы современности» Рене Давид, Москва 1988, стр. 243, Constitution of the Armenian SSR, April 14, 1978, Article 6

When we speak, for example, about the primacy of law or primacy of power without determining the object of that primacy, then the content of the concept remains incomplete. Determining the object facilitates the correct definition of the term. Political ideologies with the political parties, governments are subject to the continuous, predictable or unpredictable changes. However, the right should be maximally unchanging, relatively stable, which importance is obvious especially in times of political crisis. The laws can be changed and are being changed. However, the right cannot and should not be changed even by the legislator. It must dominate, rule and prevail over the politics and political ideologies.

In the 16th chapter of “The Law of the Armenian Order” (Constitution) Shahamir Shahamirian writes: “the laws are a shepherd on them”¹⁰³. In the countries of the Romano-Germanic legal family, the law has traditionally taken precedence over politics¹⁰⁴.

And the lawyers of the West apply the phrase *Reign of Law* (the kingdom, rule of law), which is different from the “*Primacy of Law*”. In Russian as well, is applied not *верховенство права*, but *господство права*: Therefore, both as a legal category, and as a term in Armenian the correct definition of the Rule of Law is: իրավունքի տիրապետությունը.

¹⁰³ “The trap of Glories”, Yerevan, Armenia, 2002, page 79

¹⁰⁴ «Major legal systems in the world today: An introduction to the comparative study of Law”, by Rene David and John E.C. Brierley, London, 1985, p.128

2.3. The New Public Alliance

“... to find a form of association which shall defend and protect with the public force the person and property of each associate, and by means of which each, uniting with all, shall obey however only himself, and remain as free as before.”¹⁰⁵

*Jean-Jacques Rousseau,
The Social Contract, page 20, chapter 6*

If consider the growing public uprisings, public unrests and clashes with the police in the European and North American democratic countries in the 21st century, then it would be difficult to assert that in the modern world we have a real public alliance. Therefore, the public alliance continues to remain as a coveted prospect of humanity.

For achieving that coveted prospect, it is suggested to define constitutionally, on the base of the scientific, expert analysis:

1. The exhaustive list of *structures maintained by the state budget* (SMSB) necessary for public needs in the systems of state and local self-government bodies.
2. The reasonable, justified limits of *persons paid from the state budget* (PPSB) in the systems of state and local self-government bodies.

The ideologic, starting points of the proposed solution are as follows:

The people, the human society, the community (henceforth: the community) are self-governing in their nature. When there

¹⁰⁵ “Social Contract or the Principles of Political Rights”, Jean-Jacques Rousseau, book 1, Yerevan 2014, page 23-24

is a need for a certain public work, the community (THE EMPLOYER) for that purpose RENTS people necessary for the given work from the community members, gives them clear assignments, formalizes them by a contract and pays for the work done. The EMPLOYER, to whom belongs all the power according to Article 2 of the current Constitution of Armenia, does not yield that power to the EXECUTOR, but only gives instructions and controls the performance of his work. If the EXECUTOR fails the performance of the task, the rent agreement is simply terminated.

In this formula of EMPLOYER - EXECUTOR relations, THE EMPLOYER is the whole people, population, and THE EXECUTOR are the Government and the local self-government bodies, high-ranking and other officials. In the sphere of Private Law, even in the vision of a reasonable EMPLOYER, the relationship between the two subjects in the Public Law sphere, where the EXECUTOR has completely usurped the power, leaving the EMPLOYER only the relevant article of the Constitution on the paper, cannot be fit.

It is ridiculous, that the EMPLOYER, who holds the power *de jure*, but has lost it *de facto*, losing all the means to influence on the EXECUTOR has to fight on the street in a rally, to “bring the EXECUTOR to the order”, and the latter uses “legalized” physical force and “special means” through the law enforcement bodies.

It is suggested to finalize the process started from the middle Ages, transferring the *de jure* and *de facto* normal legal relations of the Private Law to the Public Law sphere:

1. recovering the de facto sovereignty of the people,
2. eliminating all structures with “functions” of the fifth wheel in the systems of state and self-government bodies, thus stopping the waste of huge means¹⁰⁶,
3. involving thousands, tens of thousands of officials engaged in inefficient functions, into effective and creative activities¹⁰⁷.

2.4. The Division of Management Functions

In fact, the age-old process of returning the legal power to the people, continues also in the 21st century. During the past three-four centuries, scientists of every period, mainly the philosophers, political scientists and jurists, were developing their concepts, taking into account the situations created as a result of progresses and revolutions in that very period. The accepted laws, first constitutions, having accepted the formula “*all the power belongs to the people*” on the paper, yet were not able to fulfill it fully.

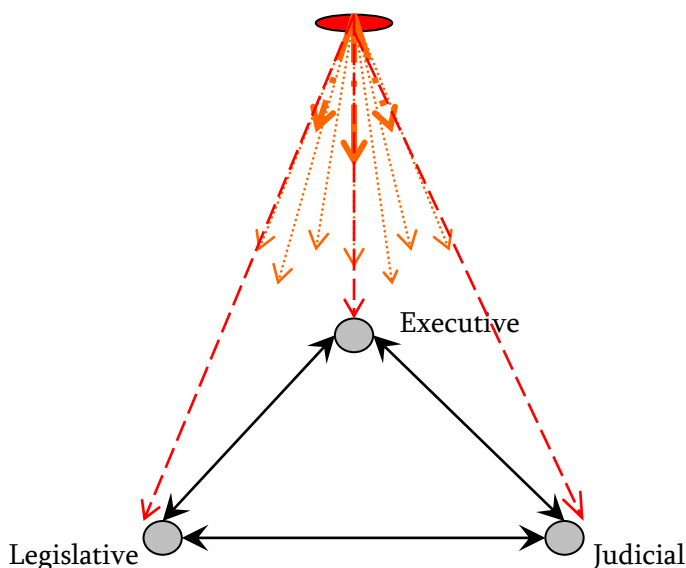
In 17-18th centuries the theory of power division was developed. It is believed that it was developed by the English philosopher and doctor John Locke (1632-1704) and the French jurist, philosopher Charles Louis Montesquieu (1689-1755). It was an advanced solution for that period, which is still used in many countries of the world.

¹⁰⁶ Regional administrations of Armenia are the obvious example of “the fifth wheel”.

¹⁰⁷ From the huge funds saved or, exactly, not wasted, the citizens, who were previously paid from the state budget, will be given the necessary compensations and will be paid the costs of possible retraining or starting a business.

According to the theory of power division, the power must be divided into three, independent from each other branches: *legislative*, *executive* and *judicial*. Each one must have absolute, complete independence in its field. The mutually restraining relations and levers must not be turned into subordinate relations among them.

FREE MEDIA

Picture 1. The division of management functions and mutual balance of the wings.

The role of free media, the fourth power is invaluable. It should play the role of a special beacon, illuminating with powerful rays the fields of activity of the three branches of management and revealing their every step, action, so that nothing remains in shadow, not hidden from the public. All

their deals will be visible and understandable to each individual (picture 1).

It is obvious, that the concept of power division, which has been successfully used for already 2-3 centuries at least in the significant part of the world, is gradually consuming itself and it must give its place to the new public alliance concept.

2.5. The Human Rights Protection System

In case of real division of the managemental functions and independent judiciary, there may be no need for special, additional structure for human rights protection. It is no coincidence that in Sweden, where the state body of human rights protection was first established, it was set up as an additional institution with “*a watchdog function*” of the administration «special institution designed to be a watchdog of the administration¹⁰⁸»:

The human rights are defined by seven characteristics: *universality, inalienability, inviolability, in conveyability, individuality, indivisibility or oneness and struggling*¹⁰⁹.

It is not right the widespread division of human rights into “fundamental and non-fundamental, the main and secondary”, which has taken place in many international documents, national constitutions, theoretical and textbook literature. The main one is the European convention: “The *Convention for the*

¹⁰⁸ «Major legal systems in the world today: An introduction to the comparative study of Law”, by Rene David and John E.C. Brierley, London, 1985, p. 89

¹⁰⁹ The description of each one of these characteristics is given in the “Human Rights”: handbook for teachers, Vanadzor, 2002, page 11-14.

Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms” adopted on November 04, 1950, from which presumably, such a division has been reproduced by many countries and experts, authors. Meanwhile, the states should recognize, enshrine all the human rights. The provision, that all human rights are universal, indivisible and interconnected, after a thorough discussion, was globally approved in the Second World Conference of the Human Rights, in the Declaration and Action Plan (Point 5) adopted in 1993, in Vienna and is an ultimately clarified, resolved issue¹¹⁰. Even the right to life should not be given priority. For example, in comparison with the right to freedom of speech or opinion because in certain situations, for human rights defenders, journalists, individuals, the freedom of speech and belief can be preferred to the right to life. Therefore, all the human rights are equally important.

The division of human rights into *collective* and *individual* rights is also controversial, as the human rights are always individual in their nature. Human rights are “a concept about the human rights of every individual, not about the protection of their collective interests. For example, speaking about the rights of refugees, women, children, disabled people, must be considered the human rights of every individual refugee, woman, child, disable person... The collective approach is unacceptable for the concept of human rights, as it contradicts the characteristic of individuality of Human Rights”¹¹¹.

Four problems in the field of human rights are more obvious in the modern world.

¹¹⁰ Всемирная Конференция по Правам Человека; Венская Декларация и Программа Действий, Нью-Йорк, 1995, стр. 25

¹¹¹”Human Rights”: handbook for teachers, Vanadzor, 2002, page 13

The first: human rights are often politicized, distorting their essence.

The second: human rights both in national, and in international levels are often applied by the dictation of political interests, with double standards.

The third: Some provisions of human rights are often abused by contrasting the rights of the certain groups to the rights of other groups or of the majority, to the traditional, moral, value systems.

The fourth: the issue of responsibility of the individual to his/her family, friend, community and the state is underestimated or neglected.

The mentioned problems, in spite of the human rights characteristics of universality and individuality, distort the essence of human rights, overshadow their humanitarian, moral nature and consequently their proper implementation. As a result, the concept of human rights is severely criticized, especially by bearers of traditional values, churches and believers¹¹². A deep chasm is being made between the billions of believers and of demonized human rights concept.

2.6. Minerals and Natural Resources

The main provisions of this chapter are based on the following three truths:

1.The minerals and natural resources of Armenian people inherited from the previous generations on the property rights,

¹¹² See: "Freedom and Responsibility. Searches for Harmony", Kiril Patriarch, S. Edjmiatsin-2009, page 115-133, "The Christian Origins of the Modern Law" Raphayel Papayan, S. Edjmiatsin 2002, page 17-43, 233-240

belong to not only the present, but also to all the upcoming generations.

Therefore, today's generation of the Armenian people is not entitled to consume the property of the upcoming generations, something, that does not belong to it. Today's violations of the rights of future generations have neither legal, nor moral justification.

2. The natural resources of the planet are limited. A fortiori the natural resources of the small Armenia.

With some precision, it is possible to find out, that in case of further exploitation of Armenia's metal mines and natural resources in today's volumes, in how many years they will be exhausted, when only tailings and deserts for future generations will be left. In 50 or 150 years, it does not matter. The essential thing is that no expert, scientist or even prophet can find out when the apocalypse will happen, how many generations will still live in the country, on the earth.

3. Mining cannot be considered as a direction of sustainable economic development, as it contradicts to the sustainable development theory.

Still in 1987 the Brundtland Commission has defined "the sustainable development" as a development, which "meets the needs of the present, without compromising the ability of future generations to meet their own needs"¹¹³. However our current generation simply destroys the conditions of the future generations to live, survive and develop.

¹¹³ Compasito: Manual on Human Rights Education for Children, Council of Europe, November, 2007, p. 230

A true conclusion comes out of the presented true judgements. The exploitation of the metal mining and natural resources is not lawful in Armenia, as it violates the rights of both the current and the future generations, and also is illegal as it simply contradicts the 12th article of the Constitution and many national and international laws and conventions.

5. Suggestions

1. Provide real constitutional guarantees for the defense and national security of the Republic of Armenia, which will take into account and reflect the regional, geographical, military-political situations and conditions of Armenia, Artsakh and Armenian Diaspora, as well as the lessons of the loss of the most part of the historical Motherland of the Armenian people, the lesson of the Armenian Genocide.
2. Accept the suggestion of Dr. A. Ghambarian and associate professor T. Shaqarian to recognize the Armenian Apostolic Holy Church as a legal entity under the Public Law in the new Constitution of Armenia.
3. Prohibit any interference or indirect influence of state bodies in the elections of the Catholicos of All Armenians, deputies of the National Church Assemblies, recognizing such actions as grave crimes against the Armenian people and its national and spiritual security.
4. On the base of scientific, expert analysis to define Constitutionally:
 - 4.1. The exhaustive list of *structures maintained by the state budget* (SMSB) necessary for public needs in the systems of state and local self-government bodies.
 - 4.2. The reasonable, justified limits of *persons paid from the state budget* (PPSB) in the systems of state and local self-government bodies.
5. The ordinary *de jure* and *de facto* legal relations of Private Law transfer proportionally to the sphere of Public Law:
 - 5.1. recovering the de facto sovereignty of the people,

- 5.2. eliminating all structures with “functions” of the fifth wheel in the systems of state and self-government bodies, thus stopping the waste of huge means,
- 5.3. involving thousands, tens of thousands of officials engaged in inefficient functions, into effective and creative activities,
- 5.4. After the adoption of the second Constitution, optimize and update the whole RA legislation, which with its current huge volume, contradictory provisions, has become difficult to apply, gives rise to misinterpretations, circumvention of the law and its abuses,
6. Enable the courts to apply the general principles of the Law while implementing justice in cases, when there are no relevant applicable norms.
7. The official or a body, who appoints (elects) judges (prosecutors, other senior law enforcement officials) must not be entitled to dismiss them or raise an issue of their disciplinary or other punishment, criminal or other liability.
8. Establish strict requirements of ethics and legality towards all judges, prosecutors, and senior law enforcement officials in accordance with the established “high standards of behaviour”¹¹⁴ so, that in case of any suspicion, impression of law violation or violation of moral character, an impeachment process may be easily initiated to dismiss him/her by the parliament, in a non-judicial way.
9. Invest and apply the institution of jurors in the judicial system as an important guarantee for independent judiciary.

¹¹⁴ Judicial Code of RA, Article 88, part 2:

10. Title the relevant chapter in the new Constitution as “Human and Citizen Rights, Freedoms and Responsibilities” and formulate the articles as recognizing and enshrining the individual’s rights by the state, and not in the language, style as if the state grants them to the individual.
11. Enshrine in the RA new Constitution all seven characteristics of human rights: *universality, inalienability, inviolability, inalienability, individuality, indivisibility or oneness and struggling*¹¹⁵.
12. Provide the responsibilities of the human and citizen towards the state, community, family and other individuals in the chapter of “Human and Citizen Rights, Freedoms and Responsibilities”.
13. Eliminate the right of immunity for all the officials, including the president, prime minister and NA deputies, judges as a discrimination towards ordinary citizens and a violation of the equality before the law, principle.
14. Recognize constitutionally and enshrine the rights of the future generations towards the land, minerals, water and other natural resources, as well as the economic and cultural heritage.
15. Guarantee constitutionally the protection and development of the identity and educational, cultural heritage of the national minorities living in Armenia.

Gevork Manoukian

President of ACRPC NGO

Phone: +374 91 200 965, E-mail: gmanoukianacrpc@gmail.com

¹¹⁵ The description of each one of these characteristics is given in “Human Rights”: handbook for teachers, Vanadzor, 2002, page 11-14

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. «Աստվածաշունչ» Մատյան Հին և Նոր Կտակարանների, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, Հայաստանի Աստվածաշնչային ընկերություն, 2017
2. «Արդի իրավունքի քրիստոնեական ակունքները» Ռաֆայել Պապայան, Սբ. Էջմիածին 2002
3. «Հայ իրավական մտքի գանձարան», Ռուբեն Ավագյան, Երևան 2001
4. «Նոր տետրակ, որ կոչվում է հորդորակ», Հակոբ Շահամիրյան, Մովսես, Բաղրամյան, Երևան 1991
5. «Ներսես Շնորհալի, Թուրթ ընդհանրական», Տեր Մեսրոպ քահանայ Արամեան, Տիգրան Խաչատրյան, Սեդա Ստամբուլյան, «Գանձասար» 1991
6. «Իրավունքի և օրենքի, դատարանի և արդարադատության աստվածաշնչյան հիմունքները», Ռաֆիկ Պետրոսյան, Երևան, «Ոսկան Երևանցի» 2008
7. «3000 лет доктрины разделения властей суд Сьютера», Петр Баренбойм, Москва, 2003
8. «Первая конституция мира, Библейские корни независимости суда», Петр Баренбойм, Москва 1997
9. «Основные правовые системы современности» Рене Давид, Москва 1988
10. “Making the Law work for Everyone”, Volume II Working group reports, Commission on Legal Empowerment of the Poor, UNDP, New York 2008

11. «Major Legal Systems in the World Today: An Introduction to the Comparative Study of Law», by Rene David and John E.C. Brierley, London, 1985
12. ՀՀ Սահմանադրական բարեփոխումների Հայեցակարգ, Երևան, Հոկտեմբեր – 2014
13. «Կոդմնացույց. Մարդու իրավունքների կրթության երիտասարդական ձեռնարկ», Վանաձոր, 2006
14. Compasito: Manual on human rights education for children, Council of Europe, November, 2007
15. «Կոդմնացույցիկ. Մարդու իրավունքների կրթության մանկական ձեռնարկ», Վանաձոր, 2012
16. «Մարդու իրավունքներ». ձեռնարկ ուսուցչի համար, Վանաձոր, 2002
17. «Մարդու իրավունքների հասկացությունը», Վանաձոր, 2000
18. «Մարդու իրավունքներ և մարդկային զարգացում» Հայաստանի 2000թ. Մարդկային զարգացման ազգային զեկույց, գլուխներ 1.1 և 5
19. «Դոկտրինալ Հայեցակարգ Հայաստանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու սահմանադրական կարգավիճակի բարեփոխումների», Ի.գ.դ պրոֆ. Ա. Ղամբարյան, Ի.գ.թ. դոցենտ Թ. Շաքարյան
20. Արթուր Ղամբարյան «Ինչու՞ հայ ժողովուրդը հրաժարվեց արդարադատությանը մասնակցելու իրավունքից», հեղ. հրատարակություն, Եր. 2017
21. «Հասարակական դաշինքի մասին կամ քաղաքական իրավունքի սկզբունքները», Ժան-Ժակ Ռուսո, գիրք առաջին, Երևան 2014

22. Մարդկային զարգացման ազգային զեկույց
«Անկախության և անցումային 10 տարիները
Հայաստանում», ՄԱԿ-ի Զարգացման Ծրագիր,
2001թ
23. «Ազատություն և պատասխանատվություն. Ներ-
դաշնակության որոնումներ», Կիրիլ Պատրիարք,
Ս. Էջմիածին-2009
24. Всемирная конференция по правам человека:
Венская декларация и Программа действий, Июнь
1993 года, Организация Объединенных Наций, Нью
Йорк, 1995.

Հայկական սահմանադրական
իրավապաշտպան կենտրոն (ՀՄԻԿ) ՀԿ
ՀՀ Լոռու մարզ, ք. Վանաձոր, Շիրակացու 1-ին
նրբ. թիվ 2
Հեռ. +374 322 229 67; +374 91 200 965
gmanoukianacrpc@gmail.com
www.acrpc.am; www.vasnardaroutean.am

"Armenian Constitutional Right - Protective
Centre" (ACRPC) NGO
1 Shirakatsi Lane, Building 2, Vanadzor, Armenia,
Phone: +374 322 229 67; +374 91 200 965
gmanoukianacrpc@gmail.com
www.acrpc.am; www.vasnardaroutean.am